

БІБЛІОТЕКА ЖУРНАЛУ

«ІСТОРІЯ ТА ПРАВОЗНАВСТВО»

960365

63.5

K82

О. П. КРИВОШИЙ

ТРАДИЦІЇ ТА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ЖІНОК УКРАЇНИ XVI-XVII СТ.

ВИДАВНИЧА
ГРУПА

ОСНОВА

63.5
К 82

БІБЛІОТЕКА ЖУРНАЛУ

«ІСТОРІЯ ТА ПРАВОЗНАВСТВО»

Випуск 07 (91)

О. П. КРИВОШИЙ

599096

ТРАДИЦІЇ ТА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ЖІНОК УКРАЇНИ XVI-XVII ст.

*З історії української
культури
жінки*

Харків

Видавнича група «Основа»

2011

Запорізька обласна
бібліотека
ім. О.М.Горького

*на добру пам'ять.
Кривошиї О.П.
29.09.11 р.*

УДК 37.016
ББК 74.266.3
К82

Автор:

О. П. Кривоший, кандидат історичних наук, доцент,
директор інформаційно-аналітичної агенції «Кріалле»

Рецензенти:

Г. К. Швидько, доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
директор Дніпропетровського регіонального відділення,
Науково-дослідного інституту козацтва інституту історії України
НАН України;

Ладиченко Т. В., кандидат історичних наук,
професор, завідувач кафедри методики навчання
суспільних дисциплін та гендерної освіти Національного
педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Кривоший О. П.

К82 Традиції та повсякденне життя жінок України XVI–
XVII ст. — Х. : Вид. група «Основа», 2011. — 96 с. — (Б-ка
журн. «Історія та правознавство». Вип. 7 (91)).

ISBN 978-617-00-1030-8.

Автор посібника вперше зібрав в одному виданні матеріали, що
відбивають широку палітру думок про побут та повсякденне життя
українських жінок XVI–XVII ст. у національному та загальноєвропей-
ському контекстах.

Окрему увагу приділено реконструкції життєписів жінок, які зали-
шили яскравий слід в історії України литовсько-польської доби.

Видання адресоване вчителям, методистам, студентам, державним
службовцям та всім, хто цікавиться історичним минулим українського
народу.

УДК 37.016
ББК 74.266.3

ЗМІСТ

ЗАМІСТЬ ВСТУПУ.

«Жіноче» в культурному просторі Козацької України 5

РОЗДІЛ I.

Жінка в середньовічних західноєвропейських суспільствах.

Культурні контексти 8

РОЗДІЛ II.

Повсякденне життя українських жінок XVI —
першої половини XVII ст. в нарративах іноземців 18

Гійом Левассер де Боплан

Опис України (фрагменти) 18

Як дівчата залицяються до парубків 18

Як відбуваються весілля 20

Михалон Литвин

Про нрави татар, литовців і москвитян (фрагменти) 22

Альберто Віміна

Реляція про походження та звичаї козаків (фрагменти) 23

Павло Алепський

Подорож Патріарха Макарія (фрагменти) 25

Карл Гільдебранд

Подорожні нотатки (фрагменти) 26

Ульріх Вердум

Опис подорожі У. Вердума по Україні (фрагменти) 27

РОЗДІЛ III.

Жіноча повсякденність очима

українських мислителів, поетів та літописців 29

Станіслав Оріховський

Напучення польському королеві

Сигізмунду Августу (фрагменти) 30

Свідчення Соломона 31

Касіян Сакович

Арістотелевські проблеми,

або питання про природу людини (фрагменти) 33

Самійло Величко

Літопис (фрагменти) 35

Анонім

EPICEDION, себто Вірш жалобний про благородного

й вічної пам'яті гідного князя Михайла Вишневецького... 37

Касіян Сакович

Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря

Петра Конашевича-Сагайдачного... 38

ISBN 978-617-00-1030-8

© Кривоший О. П., 2011
© ТОВ «Видавничка група «Основа», 2011

Григорій Кондратович Прощання із жоною і Військом	39
Олена Копоть Вірш «Ох мені жаль» з акростихом «Олена»	40
Афанасій Кальнофойський Із книги «Тератургіма, або Чуда»	40
Бартоломей Зиморович Із книги «Селянки нові руські»	41
Іван Жоравницький «Пашквіль» 1575 року	41
Кирило Транквіліон-Ставровецький На герб Ясновельможної її Милості Ірини Могилянки, княжни Вишневецької, Михайлової Корибутової	42

РОЗДІЛ IV.

Між «de fakto» і «de jure».

Традиції і повсякденне життя українських жінок	
XVI — першої половини XVII ст. мовою документів	43
Статут Великого Княжества Литовского 1529 года (витяги)	44
Запис про пожертвування Анни Мельниціої на Луцьке братство	49
Тестамент чигиринського козака Тишка Волевача, за яким він відписує усе своє майно дружині і дітям	49
Дарчий запис Галшки Гулевичівни на ґрунт в Києві для фундації на ньому православного монастиря	51
Запис п. Марі Борзобогатовни Красенської про умови добровільного розриву її шлюбу з п. Яцком Добрилчицьким, з наданням обом сторонам права вступати в нові шлюбні союзи	54

РОЗДІЛ V.

Жіночі постаті в історії України Литовсько-польської доби	56
Княгиня Анастасія Гольшанська Заславська та її Пересопницьке Євангеліє	57
Галшка Гулевичівна Лозка — фундаторка Києво-Могилянської Академії	64
Раїна Могилянка кн. Вишневецька: молдавська Господарівна, українська княгиня і бабця польського короля	68
Анна Алоїза Острозька-Ходкевич. Грішне і праведне життя волинської діви з православного князівського роду Острозьких	75
Розанда Лупул Хмельницька. Жіноча доля на тлі політичних стосунків	79
Додатки	88
Словник спеціальних, застарілих та маловживаних термінів	88
Короткий біографічний словник	90
Література	94

ЗАМІСТЬ ВСТУПУ.

«Жіноче» в культурному просторі Козацької України

Коли відкинемо з нашого минулого всі ефектні та драматичні моменти, коли закриємо очі на безліч боїв, героїчних перемог та тяжких втрат, відірвемося від тієї мішанини з політики, крові й пожеж, яку часто звуть історією, а натомість придивимось до щоденного життя народу, його звичок, симпатій, родинних відносин та ін., — одна риса глибоко вражає в сьому минулому: самостійність та повноправність української жінки.

Н. Мірза-Авакянц

У періоді української історії, названому дослідниками Козацькою добою, ще й досі залишається не вивченою ціла низка явищ. Зокрема, поза увагою дослідників історії України XVI–XVII ст. залишилася така значуща сторінка багатогранного життя того часу, як роль і статус українських жінок. Висновки про становище жінок базувалися зазвичай на відомостях про козацький аскетизм — зречення (незначної частини козаків-запорожців) сімейного життя та зосередження їхніх розумових і фізичних зусиль на військовій справі. Дехто з дослідників української минувшини взагалі вважав, що, живучи на дніпровських островах, козаки байдужі до звичайних мирських радощів, а драматичні події української історії XVI–XVII ст. — війни, козацько-селянські повстання та постійна ворожнеча не сприяли цивілізованому устрою життя, розхитували шлюб і сім'ю.

Зосереджений на військовій справі, аскетично налаштований козак в уяві широкого загалу поступово стає ідеалом, а згодом й «українським архетипом чоловіка». І це при тому, що формування козацтва було лише одним з аспектів багатогранного культурного й суспільного життя українського народу.

Так поза обрієм дослідницького зацікавлення залишився один із найжиттєвіших відломів старого українського громадянства — жіноцтво, а пройдений шляхтянками, міщанками, козачками і простими селянками шлях загубився, залишивши білу пляму в нашому історичному пізнанні...

А може, жінки козацької України і справді не полишили вагомого історичного сліду, достатнього для відтворення образу жіночої активності?

Відповісти на поставлене запитання можна, лише відкривши для нового прочитання ті сфери людського життя, які ще до недавнього часу вважалися неважливими в контексті позитивістського аналізу — повсякденність, приватне життя, традиції, звичаї, тобто ті сфери, з якими найчастіше пов'язували будь-яку жіночу діяльність.

Звернення до історії повсякденності в цьому контексті є, на наш погляд, цілком виправданим, бо без детального вивчення уявлень людини

про світ, що її оточує, неможливо зрозуміти механізми взаємодії населення країни, регіону або навіть того чи іншого населеного пункту з навколишнім середовищем.

З'ясування механізмів функціонування конкретної системи, в якій реалізувалася соціальна поведінка людини, повинно включати не тільки економічну основу її життєдіяльності. Важливе місце належить і мікросередовищу, в якому жив конкретний індивід, керуючись його обов'язковими нормами поведінки, духовною орієнтацією та стереотипами морально-етичних цінностей. Із цього погляду, нам видається доцільним «надати слово» безпосереднім свідкам та учасникам минулих подій, залучивши до аналізу свідчення особистісного характеру (мемуари, щоденникові записи, літературні твори сучасників). Адже знання і мислення людей — це не тільки певні теоретичні конструкції, це ще й жива історична ситуативна соціальна практика, яка значною мірою впливає на оточуючу людей реальність. Те, як людина і суспільство дивляться на проблему, окреслює межі цієї проблеми, а опис реальності впливає на саму реальність, на її сприйняття й усвідомлення.

Одне з головних завдань книги — «побачити» у сповненій «мішаниною з політики, крові й пожеж», «героїчних перемог і тяжких втрат» історії Козацької України «культуру миру» — різноманіття жіночої повсякденності та жіночих імен. Морально-етична гуманізація історичної освіти передбачає зміну акцентів у змістовій частині викладу матеріалу: зосередження уваги учнів не на перебігу воєн, соціальних катаклізмів та конфліктів (на чому й досі будується вся вітчизняна історія), а на повсякденному житті людей.

Зважаючи на той факт, що питань, пов'язаних з історією повсякденного життя жінок в українському суспільстві XVI–XVII ст., вітчизняні дослідники торкалися зазвичай побіжно, книга ввібрала думки сучасників-мислителів, поетів та письменників-гуманістів, а також зарубіжних мандрівників і дипломатів, які характеризують традиції та повсякденне життя жінок вищих, а в окремих випадках і нижчих суспільних станів. Ці думки представлені у вигляді уривків із мемуарних, полемічних, літописних та літературних творів.

Одними з перших про українських жінок почали писати іноземні мандрівники та дипломати, які відвідували українські землі в зазначений період. І ось що виявилось цікавим. Хоча в українській науці й побутує доволі поширена думка про те, що середньовічні описи подорожей багаті на фантастичні елементи, проте в незаформалізованих подорожніх нотатках іноземців різні сфери повсякденного життя українських жінок знайшли і повніше відображення, ніж у вітчизняних джерелах.

Певною мірою це було зумовлено тим, що іноземці часто записували у своїх щоденниках, листах, повідомленнях те, що проходило поза увагу вітчизняних літописців. Вони не лише описували конкретні події та явища, а й інколи передавали власні враження від побаченого й почутого в «чужій стороні» та уявлення про «запах і смак» простору, в якому перебували. Іноземець часто, навіть не розуміючи змісту побаченого, фіксував найбільш виразні ознаки побуту іншого народу, які для представників останнього були буденними, не вартими уваги. Саме тому ці

явища й не отримали достатньо широкого відображення у вітчизняних джерелах.

Для сучасника звичними були його одяг та їжа, традиції і звичаї. Інша річ — чужинець, для якого звичаї та весь побут народу були екзотичними, а значить, привертати увагу й зацікавлювали. Саме завдяки цьому поряд зі змалюванням життя козаків та їхнього військового мистецтва до нас дійшла ще й ціла галерея картин із повсякденного життя українських жінок, опис народних традицій.

Крізь призму мемуарних, літописних, наукових, прозових і поетичних творів сучасників та документів автор запрошує читачів ще раз поновому поглянути на історію України литовсько-польської доби.

Ця книга — одна з перших робіт, присвячена висвітленню повсякденного життя українських жінок вищих суспільних станів XVI — першої половини XVII ст. у наративах сучасників. Її «героїнями» є насамперед українські шляхтянки та почасти міщанки, дружини козаків і селянки — в тих проявах самоусвідомлення, які здебільшого були характерними для тогочасного соціуму. Необхідно по-новому подивитись на змілітаризовану «по самі вінця» історію України, аби «розгледіти» окремі риси повсякденного життя чоловіків і жінок тієї епохи, їхніх звичок, звичаїв і традицій. Робити це варто в загальноєвропейському контексті, бо такий підхід дає змогу, аналізуючи прочитане, не лише спиратись на добре відому опозицію «у нас — у них», але й помічати національні особливості ставлення різних народів до жінки.

Викладений у посібнику матеріал цілком відповідає програмі курсу «Історія України» для 8 класу й узгоджується з темами «Українські землі в XVI ст.» та «Українські землі в першій половині XVII ст.», а також із підручником для 8 класу загальноосвітньої середньої школи «Історія України. XVI–XVIII ст.» Г. К. Швидько.

Пропоноване читачеві видання покликане сприяти подоланню поширених у суспільстві переконачень та міфів, пов'язаних йому радянською історіографією, а також пошукам нових, конструктивних підходів до оцінки нашого історичного минулого, яке вимагає більш глибокого переосмислення й об'єктивного, гендерно врівноваженого висвітлення.

Автор висловлює щире вдячність професору Г. К. Швидько, професору Т. В. Ладиченко, доктору історичних наук Л. І. Буряк, своїм рідним, друзям, опонентам, усім, хто так чи інакше — або щирою порадою, або критичними зауваженнями — долучився до створення цієї книги. А також сподівається на те, що читач знайде на її сторінках багато відповідей на питання, які його хвилюють.

Олександр Кривоший

РОЗДІЛ I.

Жінка в середньовічних західноєвропейських суспільствах. Культурні контексти

Якщо ставимо собі за мету «побачити» українську жінку в культурному просторі України XVI — першої половини XVII ст., необхідно передусім відтворити наближену до реальності картину історичної ситуації, яка склалася в означений період не лише на українських землях, але й у суспільствах сусідніх держав та виявити закономірності входження жінок у культурний простір тогочасного західно- та східноєвропейського соціумів. Такий підхід дає змогу не лише виявити національні особливості ставлення різних народів до жінки, але й глибше поринути в багатогранний світ повсякденного життя ранньомодерного українського соціуму.

Починаючи розгляд проблеми становища жінки в культурних традиціях середньовічних західноєвропейських суспільств, нарівні з соціальним та економічним факторами варто враховувати й особливості природного середовища, в якому проживали тогочасні люди, проаналізувати ознаки їхнього світогляду.

На світанку Середньовіччя саме природне середовище визначало, чим займалися й де селилися люди, які вони мали політичні, громадські інтереси та уподобання; як взаємодіяли одне з одним, як нав'язували суспільні стосунки на рівні окремої мікрогрупи, соціального прошарку чи стану.

У середньовічній Європі жили романізовані народи колишньої Західної Римської імперії — греки, германці, кельти, фракійці, угро-фіни, слов'яни. У їхньому середовищі було й чимало вихідців з Азії та Африки — арабів, євреїв, берберів, тюрків.

Середня тривалість життя тогочасних людей становила 45 років для чоловіків і 35 для жінок. Значна частина населення помирала в дитячому та молодому віці. Передчасну смерть зумовлювали часті війни, голод і різноманітні хвороби.

Важливу (насамперед об'єднавчу) роль у житті багатомовної, різнокультурної і дуже рухливої маси людей, що населяли Європу, відігравали релігія і церква. Церковна догма протягом тривалого часу була відправним пунктом будь-якого мислення і, зокрема, давала релігійне тлумачення світському державному устрою.

Панування релігійних концепцій у духовному житті тогочасних європейських спільнот було незаперечним. У сфері моралі вчені-

теологи створювали етичні концепції і «піддавали прокляттю будь-який відступ від релігійно-ортодоксальних положень». Під прапором боротьби з язичництвом та ересями ортодоксальні богослови вели запеклу боротьбу проти світських знань. Наукові досягнення в усіх сферах життя, зокрема й знання про людину й суспільство, були значною мірою догматизовані. Проте успадковані з глибокої давнини вірування та набута християнська релігія перебували в постійній взаємодії та антагонізмі, являли собою два синхронні аспекти середньовічної суспільної свідомості, створюючи специфічну єдність, яку можна назвати «народним християнством».

Жінки в усі часи історії людства були найбільш пов'язані з магією, як у повсякденному житті, так і в ритуальних обрядах сім'ї, роду, поселення. Вони були своєрідною ланкою, що пов'язувала первинний пласт народної свідомості і християнське буття, регламентоване церковними догмами. Церква, усвідомлюючи це, не приховувала свого негативного ставлення до жінки, наголошуючи на її меншовартісності в середньовічному європейському суспільстві.

Ані світська, ані церковна моделі світу не передбачали зрівняння прав чоловіка і жінки. Західноєвропейське суспільство зневажало жінку через недосконалість її природи та закладене одвіку верховенство над нею чоловіка. В очах проповідників жінка була своєрідним інструментом диявола, який використовувався як засіб спокуси і згуби людини.

Уже в апокрифічному сказанні про створення Адама було записано: «І наслав Господь Бог сон на Адама, і заснув Адам, і взяв його ребро ліве, і витягнув із того ребра руки й ноги, і голову, і створив йому дружину на шостий день». Уже тому жінка ставала чимось другорядним порівняно з чоловіком. Європа лише після Маконського собору 585 р. визнала за жінкою термін «homo», і то лише тому, що Ісус Христос був сином людським, а його матір'ю була Діва Марія.

Незважаючи на зовнішнє вшанування Діви Марії (1140 р. було запроваджено свято непорочного зачаття Марії й започатковано звернення до неї в молитвах, будівництво соборів, заснування численних жіночих монастирів), культ Богоматері залишився суто церковним і релігійним дійством. Він не вийшов за межі культового ритуалу, не «осів» на ґрунт народних світоглядних уявлень і не набув світського оформлення, а отже, не реабілітував жінку в очах суспільства. Головними причинами були відсутність сталої дохристиянської традиції вшанування жінки-матері та побутування в західноєвропейському світогляді негативного ставлення до жінки, зініційованого християнством. У середньовічній світській етиці мірою всіх речей став чоловік, а в релігійній — Бог-чоловік.

Отже, як і в ранню епоху Середньовіччя, коли західноєвропейське суспільство жило за умов постійної військової загрози, а військовій доблесті — фізична сила, володіння зброєю — сприймалися як найвищі чесноти людини, коли страх перед голодом і небезпекою подрібнення майна примушував бачити в жіночій здатності народжувати дітей швидше прокляття, ніж благо, коли за умов засилля релігійних догм у мистецтві й літературі проголошувалось, що жінка винна в усіх гріхах і прокляттях роду людського, — західноєвропейська жінка не могла сподіватись на рівноправність із чоловіком-воїном, на повагу до себе в суспільстві. Навіть у XV — першій половині XVII ст. в усіх прошарках феодального суспільства все ще існувала дискримінація жінки як у сім'ї, так і в суспільстві.

Жінка вимушена була крок за кроком відвоювати в церкві та суспільства право на визнання спочатку своєї присутності, а згодом і своєї значущості. Тисячі жінок потерпали від відвертої зневаги з боку чоловіків-повелителів. У творах церковників панували антижіночі судження, наголошувалось на пристрасті жінок до гріха й на необхідності чоловічої опіки над жінками.

У світській моделі суспільства приниженість жінки майже не відрізнялась від церковної. Земля успадковувалась переважно по батьківській лінії. За наявності в сім'ї синів дочка, віддана заміж, не отримувала нічого, крім свого рухомого посагу, а її незаміжні сестри, що жили в батьківському домі, одержували жалюгідні кошти для здійснення обряду поховання або для вступу до монастиря. Майже до кінця XI ст. германське право, найбільш суворе щодо жінки, не вбачало в останній спадкоємницю земельних володінь. Жінки вищих суспільних станів Західної Європи хоча й мали теоретичне право успадковувати титули, проте, наприклад, англійські баронеси ніколи не засідали в парламенті. Жінки не могли бути священиками, засновувати парафії, виступати свідками в суді, укладати договори без згоди й дозволу чоловіка.

В аристократичному середовищі падіння престижу жінки було зумовлене обмеженням на шлюби для молодших членів родин, які невпинно розширювались. Збільшення числа благородних дівочих, які не могли знайти собі гідної партії, призводило до зростання кількості позацерковних шлюбів. Попри те, що в XII–XIII ст. подібні погляди на жінку в лицарському середовищі почали потроху змінюватись на краще, суттєвих змін у суспільно-правове становище жінки в середньовічному європейському суспільстві це не внесло. Жінки всіх станів, як і раніше, порівняно з чоловіками залишались істотами «другого сорту».

Піднесення економічного, політичного і культурного життя в Західній Європі в XI–XIII ст. зумовило відчутні зміни в усіх

сферах та структурах середньовічного суспільства. Розквіт міст, а разом з тим і поширення в Європі нецерковної університетської освіти, зумовили часткову демократизації суспільства. Поступова перебудова системи ціннісних орієнтацій в бік усупільнення, формування нових смаків і потреб під впливом хрестових походів поступово зумовили перенесення акценту світосприйняття європейців із небесних ідеалів на земні. Зазначені зміни відбулися й на системі стосунків між чоловіком та жінкою.

Поширення церковного шлюбу та інституту моногамної сім'ї певною мірою підвищило статус західноєвропейської жінки. У XII ст. дружини і єдині дочки отримали право успадковувати майно своїх батьків і чоловіків, дружини сеньйорів набули права управляти володіннями чоловіка за його відсутності. Було узаконено і право на принесення жінками ленної присяги.

Проте, як влучно зауважила польська дослідниця М. Оссовська, у світі, яким править «насильство, жінка, як і раніше, залежала від опіки чоловіка».

Факт надання жінкам низки спадкових і громадянських прав на тлі загальної приниженості жінки в середньовічній Європі виглядає радше як вимушений крок. Законодавці вдалися до цього, аби не зменшилась кількість «синів божих», які вирушали в походи проти мусульман. Адже коли лицар ішов на війну, то на господарстві залишалась його дружина або донька і, зрозуміло, що лицарю було не байдуже: залишиться маєтність за його родом чи перейде до рук спритних сусідів. До того ж, в означений період навіть ті жінки, які належали до вищих суспільних станів, були обмежені в праві складати особистий заповіт (англійський парламент, наприклад, прирівнював їх у цьому питанні до залежних селян).

Проявом лібералізації становища жінки в суспільстві може слугувати хіба що виникнення в середовищі європейської знаті куртуазії та культу дами серця. Кодекс куртуазії, по-перше, сприяв зміцненню васальської етики, на якій тримались політичні устої феодальної держави. По-друге, він мав виховну функцію як щодо чоловіків, так і щодо жінок. Куртуазна любов певною мірою сприяла душевному вдосконаленню західноєвропейських жінок. Жінки отримали певну владу над чоловіками, проте цю владу їм поблажливо давали самі ж чоловіки.

Культ «дами серця», в якому дехто з дослідників вбачав покращення становища жінки в суспільстві, слід розглядати лише як гру, яка «анітрохи не мала на меті змінити чинний порядок підкорення жінки чоловікові. Щойно гра закінчувалась, жінка поверталась на призначене їй Богом місце, у залежність від чоловіка». Подружня неввічність, яка в чоловіків розумілася сама собою і не

шкодила їхньому достоїнству, в жінок каралася — за свідченнями тієї епохи — спаленням на багатті. Скалічена церковними переслідуваннями та женоненавистницькими правами чоловіка у феодальному суспільстві, жінка вимушена була ще тривалий час виборювати елементарні людські права. 1690 року на Заході було видано латинською мовою книгу «Жінка не людина», і навіть у XVIII ст. у Лейпцигу було опубліковано «Цікавий доказ, що жінка не належить до людського роду».

Церква, звинувативши жінку у відьомстві, з XIII ст. розпочала справжнє полювання на «відьом». На чолі переслідувачів стали папи, які бачили у відьмах та відьмаках, як і в усіх еретиках, державних злочинців, винних у порушенні християнського порядку. Переслідуючи жінку, церква дійшла крайньої межі бузувірства, створивши «Молот відьом» — книгу, сповнену зневаги до жінки. Повальне полювання на «відьом», що охопило Європу наприкінці XV ст., тривало протягом XVI і XVII ст., а деінде поновлювалось навіть у XVIII і XIX ст.

На тлі такої широкої антижіночої кампанії, розгорнутої церквою, вияви пошани до жінки — культ «дамі серця» та куртуазія — були дуже незначними паростками визнання жіночої гідності. Це була швидше прелюдія до усвідомлення суспільством поняття жіночої особистості.

В усі періоди історії людства жінка брала посильну участь у виробництві продуктів харчування та створенні матеріальних цінностей, проте жіноче обличчя цього процесу зовсім непомітне за чоловічою ініціативою та владою чоловіка над дружиною.

Перші згадки про те, якою вступила жінка до раннього Середньовіччя, знаходимо в «Записках про Галльську війну» Цезаря. Є підстави вважати, що в епоху первісного ладу жінка мала в суспільстві загальну повагу, бо, за Цезарем, ритуал ворожіння про те, вступати в битву з ворогом чи ні, проводили саме жінки. У договорі галлів із Ганнібалом також наявне твердження про те, що у випадку скарг на галлів із боку карфагенян судити спірні питання повинні були жінки кельтів. Є свідчення, що саме кельтські жінки (вочевидь, пов'язані з магією) приймали остаточне рішення про початок війни, проте у випадку поразки цих жінок страчували. Проаналізувавши низку ранніх джерел, головним чином германських «Правд», російська дослідниця Г. Данилова виявила, що в цих законодавчих документах є статті, які свідчать про певну увагу до жінки з боку суспільства. За вбивство жінки, згідно з «Баварською Правдою», накладався штраф удвічі вищий, ніж за вбивство чоловіка.

За германськими «Правдами», жінки мали право на успадкування землі та майна. У «Баварській Правді», складеній у VIII ст.,

право жінки на успадкування землі було визнаним. Проте жінка вже не могла після смерті чоловіка повністю володіти його майном, бо «Баварська Правда» виділяла їй тільки його частину, рівну з частинами синів. Якщо ж вона, будучи вдовою, виходила заміж удруге, то її частка спадку повинна була переходити до синів від першого шлюбу. У «Правді» є положення й про заповіт чоловіка. У ньому зазначається, що в разі, якщо чоловік, не маючи ні синів, ні дочок, ні онуків, ні правнуків, залишив дружині спадок, — вона має право ним володіти до кінця своїх днів, залишаючись удовою, і передавати його, кому забажає.

У ранніх законодавчих актах франків також доволі помітним є прагнення суспільства боронити «честь жінки». Убивство вільної жінки, відповідно до «Салічеської правди», наприклад, каралось потрійним вергельдом порівняно з убивством вільного франка (200 солідів за вільного чоловіка і 600 солідів за вільну жінку). У титулі Капітулярія до «Салічеської правди» йдеться про те, що у випадку смерті чоловіка чи жінки майно, яке вони накопичили, повинно залишитися овдовілому (-ій) у половинному розмірі (інша половина залишається родичам померлого). Цей титул, складений у середині VI ст. за короля Хільперіха, онука короля Хлодвіга I, свідчить про те, що права вільних франків (чоловіків і жінок) на майно в господарстві були рівними і вони володіли своїм господарством спільно, маючи в ньому кожний рівну частку. Вочевидь, і частка праці чоловіка та жінки в господарстві була рівною. Капітулярій Хільперіха до «Салічеської правди», як бачимо, закріплював, принаймні за заміжньою жінкою, право на володіння землею й ведення на ній власного окремого господарства.

Із початком розпаду великої сім'ї і збільшенням числа індивідуальних родин жінка дедалі частіше починає самотійно розпоряджатися землею. Підвищення статусу сімейного життя та малої сім'ї піднімало авторитет жінки в ній. Середньовічне французьке законодавство хоча й ліберальніше ставилося до жінки порівняно з германським, проте було доволі суворим. Наприклад, як і в Німеччині, у Франції жінку за вбивство чоловіка закопували в землю живцем.

Не оминув французьких жінок і жах церковних переслідувань за відьомство. За підрахунками російських дослідників, за час із XIV по XVII ст. у Західній Європі було спалено понад мільйон ворожок та «відьом».

Зростання міст не покращило долі жінок. За порушення загальноприйнятих, освячених церквою норм сімейного життя жінок піддавали суворим покаранням. Згідно із французьким законодавством, за сімейну зраду чоловік мав право вбити жінку просто

на місці злочину. Чоловіків же за подібні вчинки не переслідували ані церква, ані тогочасне французьке законодавство.

Економічні, побутові та моральні умови життя жінки в сім'ї залежали від того, до якої соціальної групи середньовічного суспільства вона належала. У середовищі французької аристократії траплялися жінки, які вміли писати і читати. Проте в різних частинах Франції становище жінки в суспільстві залежало від традицій конкретної місцевості і не було скрізь однаковим.

Так, у багатому й освіченому Провансі жінка перебувала на більш високому щаблі суспільної драбини, ніж в інших регіонах Франції. Вона володіла тут набагато більшими правами, могла самотійно розпоряджатись своїм майном і навіть — в окремих випадках — посісти рівне з чоловіком становище в суспільстві.

Саме в Провансі було започатковане так зване «служіння дамі», яке в другій половині XII–XIII ст. поширилось у Західній Європі. Лицарські ідеали вносили в духовну свідомість народу нову модель ставлення до жінки. Оскільки куртуазний роман був кодексом гарних манер та ідеальних норм поведінки, він мав певний виховний потенціал і створював нові стереотипи чоловічої та жіночої поведінки.

Відмінність у правовому становищі жінки в середньовічній Німеччині і Франції пояснюються як особливостями національного світогляду цих народів, так і впливом дохристиянських традицій ставлення цих народів до жінки.

Основні риси польського Середньовіччя майже не відрізнялись від загальноєвропейського. Проте віддаленість від центру Європи та відмінне від європейського світоглядне підґрунтя виробило чимало доволі відчутних, специфічних ознак.

Становище жінки в польському суспільстві було таким же меншвартісним, як і в усій Європі. Хоча жінку тут і не виганяли із суспільства і не тримали як рабину в домашній в'язниці, проте визначальним і нормативним чинником, що регламентував сімейно-шлюбні відносини в середньовічній Польщі, було канонічне право. А воно, як відомо, сприяло посиленому впливу католицької церкви на світське життя середньовічного польського суспільства. Чітко визначених меж повноліття в Польщі, як і в багатьох інших середньовічних державах, встановлено не було. Так, у ст. 37 Віслицького статуту йдеться про 12-річний вік досягнення повноліття для дівчат. Польське право чітко розмежовувало обсяги правоздатності дівць, заміжніх жінок і вдів. Найбільш обмежену правоздатність мали незаміжні дівчата, які не могли самотійно розпоряджатись навіть належним їм майном. Польські юридичні пам'ятки XIII–XIV ст. переважно регулювали сімейно-шлюбні відносини в середовищі панівних соціальних груп.

Польському шлюбові передували змовини, в обряді яких зберігалася низка традицій дохристиянського світобачення. Умовами, необхідними для укладання шлюбу, вважались досягнення молодятами шлюбного віку та згода батьків. Укладення шлюбу в Польщі регулювалось виключно нормами канонічного права, причому в оформленні шлюбного союзу головну роль відігравав релігійний обряд вінчання. Підставою для розриву сімейних взаємин у переважній більшості випадків могла бути лише смерть чоловіка або дружини. Розлучення за канонічним правом не допускались. Щоправда, як виняток, церква дозволяла так зване розлучення подружжя від спільного проживання, проте воно не надавало права на вступ у повторний шлюб.

Не підлягає сумніву й той факт, що в польській сім'ї головував чоловік. Жінка перебувала під владою чоловіка, який управляв сімейними справами. Без його дозволу дружина мала право розпоряджатись лише рухомим майном, придбаним власним коштом. Виходячи заміж, жінка зазвичай отримувала посаг. Окрім посагу, дружина приносила в дім чоловіка й особисто їй належні коштовності, гроші та одяг.

Цікаво, що чоловік, зі свого боку, повинен був піднести дружині так званий шлюбний дарунок, який звався «вивідне». Вивідне за своєю вартістю зазвичай дорівнювало посагу і виражалось у певній виділеній чоловіком сумі грошей. Управляв приданим і вивідним чоловік, але без згоди дружини він не мав права на відчуження цього майна.

Таким чином, польське сімейно-шлюбне законодавство наклало на чоловіка певні зобов'язання щодо жінки, чим підносило її престиж у сім'ї. Хоча жінка й не могла розпоряджатись «вивідним» та посагом, проте, вступаючи у шлюбний союз, вона вже отримувала можливість вступати в економічні відносини з чоловіком, бо без згоди дружини, як зазначалося у Віслицькому статуті, чоловік не мав права на відчуження як посагу, так і вивідного. У разі смерті чоловіка відношення жінки до майна визначалось залежно від того, залишалась вона вдовою чи виходила заміж. Якщо жінка залишалась удовою, вона набувала права власності над своїм посагом, вивідним й усім тим, що особисто придбала за час подружнього життя. Іншим майном вона володіла вже спільно з дітьми, як до цього володіла спільно з чоловіком. У випадку, якщо вдова виходила заміж, вона втрачала право на «вивідне», яке зобов'язана була залишити дітям або родичам чоловіка. Вона мала право власності лише на посаг й особисто їй належні речі.

Присутність у польському культурному середовищі традиції, яка підкреслювала значущість жінки в сім'ї і стала, найімовірніше,

основною причиною певної лібералізації польського канонічного права у ставленні до жінок.

Якщо закони польського середньовічного суспільства певною мірою обмежували жіночу дієздатність, то в литовському суспільстві жінки, за свідченнями сучасників, мали суттєві переваги й панували над багатьма чоловіками, володіючи селами, містами, а інколи й цілими волостями, «одні на правах тимчасового користування, інші — спадково».

Становище жінки в середньовічному литовському суспільстві нормували положення Литовського статуту і звичаєвого права, які дуже мало обмежували громадянську правоздатність жінки і повною мірою визнавали за нею комплекс майнових прав і всю суму приватних прав, а крім того захищали її життя, здоров'я, честь і особисту недоторканість. Проте права, що їх отримали дружини, вдови і єдині дочки, управляти володіннями чоловіка чи батька за його відсутності, були не планомірним кроком у справі удосконалення громадського законодавства щодо зрівняння прав чоловіка і жінки, а лише життєвою необхідністю, пов'язаною з охороною східних кордонів Великого князівства Литовського і Речі Посполитої.

За Литовським статутом, «нав'язка» за поранення жінки і «головщина» за її вбивство утримувались «совіто» (вдвічі) і ця постанова стосувалася не лише жінок вищих суспільних станів, але й простолюдинок. Досягнувши повноліття, дівчина, за Литовським статутом, ставала володаркою спадкового майна в разі сирітства, проте мала право на окрему власність ще за життя батьків, яка діставалась їй або шляхом розподілу майна із заміжніми сестрами, або через отримання його в дар від батьків.

У Литовській державі земельна власність була підставою для несення військової служби. Для забезпечення посагу чоловік, за законом, давав жінці так званий «віновий запис», яким передавав у її розпорядження третину свого нерухомого майна. Таким чином, жінки вищих суспільних станів ставали майже незалежними. Литовський статут вимагав, аби жінок вищих суспільних станів видавали заміж без примусу і з їхньої доброї волі. Будь-яке насильство над жінкою і, зокрема, над її волевиявом каралось. У пізніших редакціях Литовського статуту цей закон був поширений на жінок «простого стану».

На литовських землях жінка почувалася більш вільно, ніж у більшості держав Західної Європи. Це пояснюється насамперед присутністю у світогляді народів, що населяли литовські землі, сильної дохристиянської традиції шанобливого ставлення до жінок та відносною нерозвиненістю християнських інститутів із їхньою доктриною недосконалості жіночої природи.

Попри те, що українські землі перебували в тісному взаємозв'язку з литовськими, а пізніше й польськими, становище жінки на Україні відрізнялось від становища жінки в литовському та польському суспільствах. Причинами були особливості культурної традиції народів, які населяли українські землі (українців, московитів, поляків, греків, вірмен, євреїв, татар, волохів та ін.), віддаленість від центру Європи та відмінне від європейського світоглядне підґрунтя, що виробило велику кількість специфічних (національно забарвлених) ознак облаштування життя.

Річ у тім, що досить віддалені один від одного українські історико-етнографічні та географічні регіони — Волинь, Поділля, Київщина та Наддніпрянщина (Середня і Нижня) — являли собою об'єднану лише за мовним та певною мірою релігійно-конфесійним (православ'я) принципами цілісність. На цих великих територіях існувала велика кількість локальних (відчутно залежних від природного середовища, рівня агресивності культурних практик сусідів та інших суспільнотворчих чинників) типів життєустрою.

«Побачити» різномірні прояви повсякденного життя українських жінок XVI–XVII ст. ми спробуємо крізь призму вражень сучасників: іноземних мандрівників і дипломатів та вітчизняних мислителів, поетів і літописців.

960365

РОЗДІЛ II.

Повсякденне життя українських жінок XVI — першої половини XVII ст. в нарративах іноземців

Оповіді іноземних мандрівників та дипломатів, у яких висвітлювалися події української історії, здавна цікавили як фахівців, так і широкий читацький загал. Хоча ці описи інколи й хибують на певний гіперболізм, властивий тогочасному письменству, проте вони значною мірою перегукуються з офіційними документами того часу, зокрема Статутами Великого князівства Литовського та актовими книгами Володимирського гродського і земського судів.

Гійом Левассер де Боплан

Опис України (фрагменти)

Упродовж багатьох десятиліть «Опис України, себто кількох провінцій королівства Польщі, що простягаються від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з відомостями про їхні звичаї, спосіб життя і ведення воєн» (1651 р.)¹ — така повна назва твору — є одним з авторитетних джерел, до якого звертаються дослідники минувшини України. Посилання на цю працю стали неодмінним компонентом історичних, етнографічних та природничих праць.

«Опис» спочатку був широким коментарем до генеральної карти України, яку склав капітан артилерії і військової інженерії, «служебник гетьмана польського Конєцпольського», великий ворог козаків, Гійом Левассер де Боплан. Коментар розрісся в цілу книгу, в якій автор у семи розділах викладає власні спостереження. На сторінках «Опису України», окрім об'єктивних картин повсякденного життя козаків та їхнього військового мистецтва, вміщено три розділи, які повністю присвячені описові звичаїв, традицій та повсякденного життя українських жінок першої половини XVII ст.

Як дівчата залицяються до парубків

Тут, на відміну від звичаїв і традицій інших народів, дівчина першою сватається до парубка, якого собі сподобала, їхній тради-

¹ Г. Л. де Боплан. Опис України, кількох провінцій королівства польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. — Львів, 1990. — С. 73–78.

ційний та незламний забобон майже завжди дівчині в цьому допомагає, та й вона більш певна успіху, ніж парубок, коли б наважився першим свататися до обраної дівчини. Ось як це виглядає¹. Закохана дівчина йде до хати парубка, якого любить, у той час, коли сподівається застати вдома батька, матір і свого судженого. На порозі вітається словами: «Помагай біг», які значать майже те саме, що наше «Хай благословить Господь» і є звичайним їхнім привітанням, коли заходиш до чиєїсь господи. Сівши у хаті, дівчина береться вихвалити того, хто припав їй до серця. Звертається до нього, називаючи Іван, Федір, Дмитро, Войтик, Микита, одним із тих, найбільш розповсюджених тут імен, та й каже: «Бачу з твого обличчя, що ти людина добра, будеш дбайливим і любитимеш свою жінку. Сподіваюсь, що з тебе вийде добрий господар. Ці твої гарні якості змушують мене уклінно просити взяти мене за жінку» (виділено нами — О. К.). Мовивши це, вона звертається з подібними словами до батька й матері парубка, покійно прохаючи згоди на їхній шлюб. А якщо ж дістане відмову чи відмовку, буцїмто парубок ще молодий і не готовий до одруження, то дівчина відповідає, що не залишить їхньої хати, поки він її не пошлюбить і не візьме собі за жінку. А мовивши це, дівчина вперто стоїть на своєму і не виходить з кімнати, поки не дістане того, що вимагає. Через кілька тижнів батьки змушені не тільки погодитись, а й намовляють сина, щоб той пильніше придивлявся до дівчини, як до своєї майбутньої жінки. А парубок, бачачи, як завзято дівчина бажає йому добра, відтепер починає дивитись на неї як на свою майбутню володарку. Неполегливо просить у батьків дозволу її покохати. Ось як закохані дівчата в цьому краї влаштовують свою долю, змушуючи батьків і суджених виконати своє бажання. Як я вже говорив, батьки бояться накликати на себе гнів божий чи якийсь інше лихо, прогнавши дівчину, бо вважають, що, так вчинивши, навіки знеславлять увесь її рід, який неодмінно їм за це помститься. Так само вони не застосовують для цього насильства, бо побоюються суворої церковної кари, яка передбачає в такому випадку епітимію, великий штраф і ганьбу для їхньої господи. Батьки так лякаються цих забобонів, що якомога швидше бажають уникнути нещастя, які могли б, безперечно, стати карою за те, що їхні сини колись відмовили дівчатам, які сватались до них. Звичай, який я описав, водиться тільки між людьми рівного стану, бо в цьому краї усі селяни однаково заможні й нема великої різниці в їхніх статках. Та коли кохаються простий селянин із шляхтянкою, у цьому їм допомагає інший звичай.

¹ Боплан, вочевидь, описує звичай, який існував в окремих українських місцевостях, які він відвідав.

Як відбуваються весілля

Оскільки ми вже розповіли про сватання на Русі, скажемо ще кілька слів про тутешні весільні урочистості та їх особливості.

Весільні обряди такі: запрошені парубки й дівчата від імені молодого й молодої просять усіх своїх родичів прийти до них на весілля; при цьому кожен має віночок з квітів, який вішає через плече і зі списком усіх запрошених відвідують їх у переддень весілля. Молодь іде парами, а один парубок з патерицею у руках виголошує запрошення. Не буду докладно описувати страв і скільки м'ясних виробів подають до столу, скажу лишень, що молода вбрана за їхнім звичаєм у довгу киричневу сукню. Сукня розпирається прутами з китового вуса, а знизу має облямівку з тканини напівшовкової і напіввовняної. Голова і обличчя молодої відкриті, волосся розсипається по плечах, а на голові вінок квітів у залежності від пори року. Батько, брат чи якийсь близький родич молодої ведуть її до церкви; перед ними ступають музики із скрипкою, дудою або цимбалами. Після вінчання один із родичів бере молоду за руку і відводить додому під ту саму мелодію. Обійду мовчанкою весільні розваги під час весільного обіду; вони дуже дивні, нічим не поступаються своєю дивиною звичаєм інших народів. Зауважу лише, що те, що особливо схиляє їх до нестримного гультайства, яке від природи є у їхніх звичках, пов'язане з тим, що з нагоди шлюбних бенкетів та хрестин їхніх дітей пан дозволяє їм варити пиво. Привілей цей призводить до того, що пиво є набагато дешевше і в більшій кількості, бо в інший час селяни мусять купувати пиво в панських броварнях.

Коли настає час укладати молоду на шлюбне ложе, родички молодого відводять її до спальні і там роздягають догола. Докладно розглядають її з усіх боків, навіть заглядають у вуха, волосся, на пальці ніг та в інші частини тіла, аби пересвідчитись, чи ніде нема крові, голки або захованого клаптика бавовни, насиченого червоним сиропом. Якби знайшлося щось подібне, зчиниться на весіллі сум'яття і метушня. А коли нічого не знаходять, надягають на молоду біленьку й новеньку бавовняну сорочку, а потім, завівши її у постіль, потайки вводять молодого.

Коли молоді опиняються разом, жінки затирають заслону біля постелі. Більшість гостей приходять у кімнату, чоловіки танцюють з келихами в руках під звуки дудки, а жінки підскакують, плескаючи в долоні, аж поки не звершиться шлюбний союз. А коли серед цього радісного танку молода якимсь чином висловить задоволення, усі присутні враз стрибають з радощів, плещуть у долоні, зчиняють веселий галас. Увесь цей час родичі молодого не відходять від ліжка, прислухаються, що там відбувається; чекають, коли можна

буде відслонити запану. Одягають на молоду чисту сорочку, а коли на попередній знаходять докази її цнотливості, радісними вигуками сповнюють цілу домівку, і вся родина радіє разом з ними¹. Тепер молоду одягають і зачісують як молодицю, тобто покривають їй голову, бо це дозволяється робити лише заміжнім, а дівчата ходять із власним заплетеним волоссям і вважали б для себе ганьбою покрити голову.

Наступного дня відбувається ще кумедніша забава, яка може видатись невірогідною для того, хто подібного ніколи не бачив. Крізь два рукави сорочки, вивернутої навиворіт, пропихають палицю і носять її, наче знамено, вулицями міста, вельми урочисто, як стяг, що підтверджує почесне завершення битви, аби кожен переконався у цнотливості молодої і в мужській силі молодого. А за ними ступає цілий натовп гостей з музикою, вони танцюють і співають ще завзятіше, ніж перед тим. Процесія іде через ціле місто, дружки ведуть попід руки дружок, збігаються люди і проводжають їх, поки молодята не дійдуть до хати молодого.

Якщо ж навпаки, ознак дівоцтва не виявлять, весілля обривається, чоловіки кидають об землю келихами, жінки перестають співати, а родичі молодої збентежені та осоромлені. Одне слово, зчиняється справжній гармидер: гості б'ють горщики, в яких варилися різні наїдки, відбивають вушка в келихах, з яких випивали напої, матері молодої натягають на ший кінський хомут, садять її у кутку, перед поглядами усіх присутніх, а самі співають їй безперестанку грубих і сороміцьких пісень. Частують її з надбитого келиха, дорікаючи за те, що не вміла берегти доньку. Висловивши все, що лиш може спаде на думку, гості розходяться по своїх домівках, ображені такою неприємною подією. А родичі молодої, заховавшись від людей, деякий час сидять вдома, присоромлені тим, що трапилось.

Що ж до молодого, то це вже на його розсуд — жити з дружиною чи прогнати її, але коли наважиться на спільне життя, мусить бути готовий на всі ті образи, якими його будуть осипати. При цій нагоді додаю кілька слів про звичаї жінок. Добрим словом згадую те, що хоча вільне вживання горілки та меду робить дівчат дуже доступними, проте загальне висміювання та сором, які випадають на долю дівчини, що, втративши свою дівочість, хоче віддатись за нарубка, утримують їх від подібних вчинків».

Окрім того, в розділі «Про те, якими ремеслами займаються козаки» Боплан згадує і про ремесла українських жінок першої половини XVII ст.: «Їхні жінки прядуть льон і вовну. Роблять з них полотно і тканини для щоденного вжитку...»

¹ Цей весільний звичай був доволі широко розповсюджений не лише на українських землях, але й в інших країнах Східної Європи.

А в розділі «Про шляхетні вольності» він зазначає: «Якщо вдома вдруге виходить заміж, то може віддати усе своє майно тому, кого вона пошлюбилася, таким чином позбавляючи спадку своїх дітей. Цей закон тримає дітей у послуху і повазі до батьків і матерів...»

Михалон Литвин

Про нрави татар, литовців і москвитян¹ (фрагменти)

Литвин Михалон (Михайло) — дипломат, анонімний автор твору «Про нрави татар литовців і москвитян» (1550), який зберігся в уривках, виданих у м. Базелі 1615 р. Припускають, що під цим псевдонімом оприлюднив свій твір литовець Венцеслав Миколайович, секретар великого князя литовського і короля польського Сигізмунда II Августа.

М. Литвин подав у своєму трактаті цікаві відомості про становище українських жінок на українському пограниччі.

«Ані татари, ані московити не дають волі своїм дружинам. У них є прислів'я: «Хто дає волю дружині, той відбирає її у себе». Їхні дружини не мають особистої правосильності, між тим, як у нас деякі панствують над багатьма чоловіками, володіючи селами, містами і волостями, одні на правах тимчасового користування, інші — потомственно (виділено нами — О. К.). Охоплені жагою панування, вони живуть розгнуждано, під виглядом дівоцтва чи удівства, обтяжують своїх підданих, одних переслідуючи ненавистю, інших звеличуючи і висушуючи своєю любов'ю. Хоча влада жінки — це сором навіть усередині приватного дому, проте вона начальствує у нас у фортецях навіть прикордонних з землями московськими, турецькими, татарськими і молдавськими, які необхідно було б доглядати лише чоловікам великої сміливості (виділено нами — О. К.). Не випадково предки нашої величності не дозволяли жінкам отримувати фортеці у спадок і розпоряджались в таких випадках шлюбами спадкоємниць за своїм, а не за їх розсудом, вибираючи їм за чоловіків людей відомих не багатством і значимістю роду, але таких, що уславили себе пролиттям як своєї, так і ворожої крові».

Автор хроніки писав, що гарних українських дівчат, яких дуже часто забирали у полон татари, «продають з аукціону десятками під керівництвом оцінщика, який голосно вигукує похвалу їм. Взагалі цей товар оцінюється в Тавриді² досить прискіпливо і за дорожчу ціну купується іноземними купцями, які потім перепродують його народам більш віддаленим і диким: сарацинам, персам, індусам,

¹ Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и москвитян. — М., 1994. — С. 96–101.

² Таврида — одна з назв Кримського пів-ва. Походить від найменування автотонного населення Криму — таврів (із грецьк. «таврос» — бик).

арабам, сирійцям та асирійцям. Усі вони з жадобою купують тутешніх полонянок, з якими, між тим, опісля, без насильства і примусу одружуються. От і тепер, — підкреслював Михайло Литвин, — найулюбленішою дружиною турецького імператора і матір'ю його старшого сина та спадкоємця є викрадена колись з нашої країни жінка... Перекопський хан Сахіб-Гірей¹ народжений від християнки і сам нині одружений з християнкою. Заодно і всі міністри цих тиранів, їхні євнухи, секретарі та свідучі у справах люди, а також їхні воїни, особливо яничари, які з дитинства навчаються військовому мистецтву та військовій дисципліні і з числа яких потім призначаються вожді і начальники, походять від нашої християнської крові...»

Альберто Віміна

Реляція про походження та звичаї козаків² (фрагменти)

Реляція посла Венеційської республіки Альберто Віміні (1603–1667) — один із найбільш насичених картинами повсякденного життя опис України доби Б. Хмельницького.

1650 року А. Віміна подорожував українськими землями від Львова до Чигирини та в зворотному напрямку, повертаючись на батьківщину через Варшаву. Італієць прямував до резиденції козацького гетьмана, отримавши від посольства завдання познайомитись із Б. Хмельницьким та дізнатися про його наміри. Свою подорож він описав у «Реляції...» Вчитуючись у нотатки А. Віміні, можна напевне твердити, що автор описав те, що «очікував побачити» та сприйняти як людина своєї епохи і відповідної освіченості.

«Реляція...» цікава не лише відомостями про козаків, але й інформацією про традиції та повсякденне життя українських жінок середини XVII ст.

«Усе вміння козаків (тут автор під поняттям «козаки», найімовірніше, має на увазі народ, який проживав на певній території. — О. К.) поширюється на збирання капусти, яку вони їдять свіжою і засоленою, дрібно порізаною; те саме стосується й огірків, що їх вони сіють дуже багато і теж засолюють або їдять з хлібом, також подають як соус до м'яса та риби.

...Помітно також, що вони не піклуються про досконалість будівель селянських чи міських. У такій великій країні не видно жодного кам'яного дому поза межами Києва, усі вони досить благовидні,

¹ Хан Сахіб-Гірей — один із представників династії кримських ханів Гіреїв (XV–XVIII ст.). Засновник династії Г. Хаджі-Гірей 1449 р. проголосив незалежність Кримського ханства.

² Альберто Віміна. Реляція про походження та звичаї козаків (переклад К. Константиновича) // Київська старовина. — 1999. — №5. — С.65–69.

окрім помешкань шляхти, і можуть справді зватися куренями. Деякі з них зроблені з переплетених вербових гілок та міцної глини, деякі — з дерева; щодо цього, проте, є умільці, які при з'єднанні балок не застосовують гвіздків. Із залізних речей зустрічається хіба що різновид клямки, на яку зачиняють двері, на яких вони тримаються.

Живуть, таким чином, тісно, й одна кімната взимку слугує помешканням для людей і для худоби. Ужиткові речі відповідають своєю невибагливістю будівлям, усі вони, за винятком печі та горщиків, дерев'яні; білизну тут мають лише для медичного використання; рідко хто вживає простирадла, або ж у домі, де живе багато людей, стоїть лише одне ліжко, для хазяїна, інші сплять на лавах, на соломі чи на вовняному клоччі.

Жодне з ремесел не застосовується тут, окрім столярного, ковальського, шорного та шевського, хоча більшість носить взуття з лика та шкіри, перев'язане вірвовкою; додамо ще майстерність ткання з конопель та грубої вовни, які обробляються дерев'яними гребенями...

...Тут немає писемності, окрім простої Рутенської, та й на ній мало хто розуміється. Літературною мовою козаків є слов'янська, якою було перекладено Святе письмо Св. Ієроніма, і нею ж перекладаються вчення Отців Церкви; вона, кажуть, відрізняється від простої мови так, як латина від італійської. Латина вживається рідко, досі шляхта її вивчала, тож дуже небагато священників її розуміють; проте серед ченців, тих найвищих, які служать при митрополитові, неписьменних немає, зустрічаються справді вчені мужі, які всі знання застосовують, аби дотримуватися своїх помилок.

Із усього вищесказаного легко зробити висновок про звичаї цих людей, які ніколи не перетинали межі своєї країни, хіба що задля війни, і серед яких навіть найбагатородніші лишаються грубими і суворими. Зовні виглядають простими, але на ділі зовсім не постають неповороткими, виявляють гнучкість розуму, швидко схоплюють суть розмови, розуміються на державних справах і в цьому виявляють неабияку досвідченість....

...Щодо їхніх поглядів на шлюб не можу чогось сказати напевне, я мусив зробити висновок, що або тут визнається відмова жити з дружиною, або дозволяється мати багато жінок, оскільки є чимало чоловіків, котрі позалишали своїх грубуватих і постарілих дружин і познаходили молодих та гарних. Я бачив декілька прикладів тому, і кажуть, що таких випадків багато.

Гетьман подав приклад іншим, засвідчуючи справедливість вислову: "quales sunt in Republica Princes, tales volent esse reliquii cives", своїм одруженням із жінкою Чаплинського, польського

шляхтича, фаворита Олександра Конецпольського, великого хорунжого Королівства, які, кажуть, і призвели до недавніх закатів.

Його (гетьмана — О. К.) манери люб'язні і відкриті, й це викликає любов у солдат, так само як суворість покарань підтримує серед них дисципліну. Усім, хто заходить до нього у кімнату, простягає руку і садить на лаву, якщо це козаки. У цій кімнаті немає ніяких розкошів, стіни голі, не обставлені вишуканими стільцями. Стоять лише грубі лави, вкриті шкіряними подушками, що їх, гадаю, римляни називали *subsellia*; пригадую, Плутарх писав, що ніжками таких лав було забито Гракхів, коли ті хотіли запровадити аграрний закон. Над його вузьким ліжком лише одна завіса з дамаску, у головах висять лук і шабля — зброя, яку він завжди носить. Не більш розкішно виглядає і стіл, їдять звичайно без серветок, зі срібла тільки ложки та чарки, а весь інший посуд полив'яний. Можливо, він запровадив цей стиль, щоб пам'ятати про свій стан і водночас не підноситися до засліплюючої гордині — тут йому, мабуть, прислужилися спогади про Агатокла, який, будучи сином гончара і досягнувши царської влади, бажав за столом користуватися глиняним посудом...

Серед страв, однак, є чимало смачних і добре заправлених наїдків та напоїв. У цьому краї звичайно вживають аквавиту¹ та медове пиво, тому що вино, яким тут мало цікавляться, з'являється на столі тільки для високих іноземних гостей».

Павло Алепський

Подорож Патріарха Макарія² (фрагменти)

Одним із найбільш розлогих описів України доби Б. Хмельницького є щоденник подорожі Павла Алепського, що разом зі своїм батьком, антиохтійським патріархом Макарієм III, подорожував Україною в 1654–1656 рр. У його записках є відомості про побут і традиції українського жіноцтва тих часів.

«Починаючи з цього міста [Рапшкова] і по всій землі руських, тобто козаків, ми помітили прекрасну рису, що дуже дивувала нас: усі вони, окрім небагатьох, навіть більшість їхніх жінок і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб і церковні співи; окрім того, священники навчають сиріт і не лишають їх неуками блукати по вулицях...

¹ Аквавита (лат. *akva vita*) — у буквальному перекл. «вода життя» — назва горілчаного напою. У повсякденному житті українців горілка (або горелка) часто називалася аквавитою, або оковитою.

² Публікується за виданням: Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1897. — Кн. IV. — С. 2, 15.

...Усякий базар і містечко в землі козаків має багато жителів, особливо маленьких дітей. Кожне місто має, може, до 40, 50 і більше тисяч душ; але дітей більше ніж трави, і всі вміють читати, навіть сироти. Вдів і сиріт у цій країні сила; чоловіки їхні були вбиті в безнастанних війнах. Але в них є хороший звичай: вони одружують своїх дітей молодими¹ і тому вони численніші за зорі небесні і за пісок морський...»

Про київських жінок Павло Алепський писав, що «вони гарно повдягані, зайняті своїми справами, ніхто не кидає на них нахабним оком. Дочки київських вельмож носять на головах кружальця, щось наче перстень із гарного оксамиту, гаптовані золотом, прикрашені перлами та самоцвітами, щось мов корона, вартості більше двохсот золотих. Дочки бідних роблять собі вінки з різних квіток...» У Києві, зазначає П. Алепський, «жінки продають на гарних базарах і в розкішних крамницях матерії, які забажаєте, соболі й інше...»

Щодо звичаїв автор щоденника зауважує, що «в козацькій землі, коли зловлять чоловіка чи жінку на перелюбстві, як стій збираються, роздягають їх і розстрілюють. Такий у них закон, і нікому не може бути ласки...»

Карл Гільдебранд

Подорожні нотатки² (фрагменти)

У 1656–1657 рр. українськими землями подорожував німецький священник (пастор) Карл Якоб Гільдебрант (1629–1679), який супроводжував шведське посольство Готгарда Велінга до Чигирини на переговори з гетьманом Б. Хмельницьким. Свою подорож він описав у мемуарах «Подорожні нотатки» (1668). Опис містить не лише відомості про козаків, але й інформацію про повсякденне життя українського жіноцтва.

Козаки, за словами К. Гільдебранда, носять «довгі кожухи без покриття та з великим ззаду коміром із чорного смушку. Одягу з сукна на них не видно. Вони мають: шаблю, прив'язану до боку простим ремнем; рушницю з ремнем через плечі; ці рушниці wraz з порохом вони самі роблять; пістоль у руці й нагайку, щоб підганяти нею коня... На голові, до чола обстриженій, мають оселедець, носять довгі вуса й виглядають дуже суворо...»

¹ За третім Литовським статутом 1588 р., строк повноліття для хлопців настав вав у 18, а для дівчат у 13 років. Окрім закону, на українських землях існували звичаї «зговорювати малолітніх» — формально одружувати молодших від зазначеного в Статуті віку дітей.

² Друкується за виданням: Січинський В. Чужинці про Україну. — К., 1992. — С. 96–98.

...Їхні жінки (козацькі — О. К.) теж такі відважні, підпивають доброго хмелю, заглядають до чарки, а працювати наказують чоловікові. Їх одежею взимку був довгий кожух без жодного покриття. Окрім того, вони мають навколо нижньої частини тіла червону запаску, виткану з вовни і перетикану білими нитками. Нею вони дуже обтягуються, так, що сильно виступають форми тіла. Проте спереду вони підв'язують фартух, носять чоботи, а зверху голови білу хустку з бавовни та ходять здебільшого у шнурованих [вишитих] сорочках без блюзки. Вони добре танцюють, достроюються звичайно до ходи і до кроку чоловіка, а проте в танці поводяться легковажно із серцем (завзято)...»

Сільські хати, за словами К. Я. Гільдебранда, «погано побудовані, покриті очеретом, з малими вигодами всередині. У хаті стоїть велика піч, де вони печуть і варять, а зверху на ній, на овечих шкірахах (на старих кожухах) сплять діти і прислуга (господар зі своєю жінкою має осібне ліжко на підвищеному тапчані). Коли вони розпалять (в хаті), відсувають у стелі декілька отворів, щоб виходив дим. Коли дим вийде, закривають щільно отвори, і так мають тепло в хаті...»

Автор опису також підкреслював, що під час зустрічі посла Г. Віллінга з Богданом Хмельницьким у Чигирині за столом під час прийому посла сиділи п. гетьман, з боку від нього п. посол і шотландський купець, що на той час теж прибув до гетьмана з листом від шведського короля, далі Генеральний писар Іван Виговський та кілька старшин. «Дружина гетьмана теж присілася на хвилину коло гетьмана...»¹

Ульріх Вердум

Опис подорожі У. Вердума По Україні² (фрагменти)

У 1670–1672 роках польськими й українськими землями мандрував У. Вердум (Ulrich Werdum). Він залишив розлогий опис своєї подорожі, в якому, зокрема, розповів про звичаї, традиції і повсякденне життя українських жінок.

«Позаяк поляки неохоче працюють, то охоче прислуховуються новин, а коли зустрінуть подорожуючого, зачіпають його питаннями або змушують його йти до корчми і випробують, чи не можна щось від нього довідатись нового... Їх сорочки сягають по пас, а коли є дуже охолоджені, мають з правого боку продовгасту хустку до носа, зав'язану коло ножа на пасі від шаблі, а зрештою не уживають жадного полотна. Ще дуже визначні пани уживають сорочки,

¹ Мова йде про Ганну Никифорівну Золотаренку — третю дружину Б. Хмельницького.

² Друкується за виданням: Січинський В. Чужинці про Україну. — К., 1992. — С. 113–115.

спідні обрання і пошивок на постіль з турецького шовку, і носять їх не перучи доти, доки тримаються купи...

...Найбільше ласкавості у словах і жестах знайдеш на Русі, спеціально у жінок, до чого спричиняється також русинська (українська) мова, вимова котрої не така тверда, як польська. Тому кажуть, що у Львові живуть такі гарні, делікатні й спокусливі наречені, як зрештою ніде на цілій земній кулі. Зустрів там я сам порядну жінку, котра, коли я щось хотів у неї купити, вміла мені сказати чемний комплімент у латинській мові і вміла висловитися в дуже підслесливих виразах...

...На Русі носять чоловіки і жінки селяни гніду опанчу¹ з сукна, яке самі виробляють. Шляхта і купці носять блакитну. Селяни-козаки носять літом опанчу з білого сукна, взимку з баранячих кожушин, котрі сягають від шиї аж до ніг; вишивані на плечах зобрами червоними, жовтими, гнідими та ін. кольоровими шкірками, виглядають дуже добре. Та опанча називається на їх мові кожухом (Kosucke)... Узимку такий кожух є цілим вбранням козаків. Літом ходять лише в сорочці; у селянок сорочки з грубого полотна, у міщанок і заможніших дівчат з гаптованої китайки, при чім всі форми тіла видно так добре, як би ходили голими. Горішня частина таких сорочок коло шиї пасом стягнена у збори, як плащ, і чепурно обрамована різнокольоровою бавовною (нитками — О. К.)... При тім, вони підперезані понад бедрами червоним, жовтим, зеленим чи іншого кольору паском і виглядають так цілком не зле. Щодо оздобу голови, то вона визначається великою зграбністю. Оздоблюють її влітку свіжими квітками і зеленими вінцями, взимку мусять їх заступати восковими вінцями. Уживають також пернів на пальцях і дуже великих кульчиків у вухах, і намиста з кристалу, шкла, міді, мосяжу згідно з фантазією та коштами. Волосся розділюють вздовж посеред голови, дуже зручно й старанно на обидві сторони, а коли так гладко спадає з обох боків, сплітають його збоку у дві малі коси, перетягають їх під вухами до плечей. З тих двох бічних кіс, разом з грубою косою на плечах, творять ззаду голови кружок, на котрому навіть найбідніші сільські дівчата уміщають вінець зелений або з квітів... Польські селяни не є так гарно прибрані (одягнені), мало однак різниці між міщанською і тою людністю. На селі носять мужчини і жінки взимку і влітку чоботи, а міщанки носять також черевики...

...На Русі купають дітей аж до року щоденно два рази в теплій воді, кладучи їх цілих у воду, так що тільки вистає голова. Так вони лежать у воді довше як годину й полощатся як жаби. Вважають, що це сприяє зростові дітей...»

¹ Верхній одяг простолюду, суконний або хутряний.

РОЗДІЛ III.

Жіноча повсякденність очима українських мислителів, поетів та літописців

Щоб об'єктивно сприймати реалії повсякденного життя українського суспільства XVI–XVII ст., необхідно поринути у світ ранньомодерної України, відбитий у творах українських письменників тієї доби. Мовами їх написання були польська, народна українська та латина.

Вітчизняні письменники і літописці більше уваги приділяли військовим походам, переможним битвам своїх благодійників, подіям політичного та релігійного життя, аніж звичаям та побуту пересічних людей. Проте «сліди» жіночої активності залишились добре помітними як на тлі побутових реалій того часу, так і на тлі релігійних, політичних та військових конфліктів.

Відомий діяч Львівського братства Кирило-Транквіліон Ставровецький, автор «Євангелія учительного» (1619), стверджував на сторінках свого твору, що «должен есть муж имети жену свою за последнее в чести, не за главу и неже за подножие и рабу, но за сердечный уд и всякую честь отдавать ей, яко немоцнейшему сосуду».

Слідом за К.-Т. Ставровецьким дидакал і ректор Київської братської школи Касіян Сакович (1578–1647) у своїй праці «Аристотелевські проблеми, або Питання про природу людини з додатком передмов до весільних і похоронних обрядів, складених Каллістом Саковичем» (1620), яка давала учням братських шкіл зразки ораторського мистецтва, наголосив, що «найбільше досягають мети і великого успіху ті, що намагаються знайти вірного й доброго друга, без якого ні найбільші маєтності, ні найвищі посади, ні найдотепніший і вишуканий розум не приносять людині жодної радості...»

Звеличуючи подружню любов і повагу до жінки як члена подружжя К. Сакович розвінчує аскетичні ідеали (абсолютизовані вітчизняними істориками XIX–XX ст.), вважаючи їх протиприродними. Це думки і переконання людини, яка була сучасником гетьмана Війська Запорозького П. Конашевича-Сагайдачного, митрополита Йова Борецького, громадської діячки і меценатки Галшки Гулевичівни, історика та філософа Станіслава Оріховського, поетеси Олени Копоть, К.-Т. Ставровецького, Г. Смотрицького та багатьох інших більш чи менш відомих людей свого часу.

Луцький шляхтич Ян (Іван) Жоравницький, чоловік української поетеси XVI ст. Олени Копоть Жоравницької, разом із

дружиною складає «пашквіль» на зажерливу і розпусну дружину брата, Олександра Жоравницького, Ганну Красенську Борзобогату, доньку владики луцького та архімандрита Жидичинського монастиря Іони Борзобогатого Красенського. «Пашквіль ганьблячий», переписаний авторами на листках паперу, був розповсюджений по місту і став приводом до судової справи над поетом-сатириком.

Анонімний автор «Трагедії руської, дуже гарної й короткої, тепер по-новому обробленої, Раків, між 1609–1619 роками» — найдавнішої української пам'ятки драматичного мистецтва XVI — першої половини XVII ст. зображує долю дружини православного священика, Ївги, яка бігала з Києва до Білгорода скаржитись київському митрополитові на жорстоке поводження з нею чоловіка-попа. Цю комедію розігрували спудеї шкіл, дяки, церковні хористи по хатах і людних місцях (в шинках, на майданах, біля церков, на ярмарках) перед людьми простого стану, козаками і шляхтою, з одного боку, висміюючи жорстокого в сімейному житті попа, а з другого, прославляючи твердість духу жінки, яка скаржилась на чоловіка митрополитові та вимагала покарати його через духовний суд.

Уміщені в нашому виданні твори репрезентують, переважно, верхній пласт тогочасного культуротворення і дають уявлення про те, як сприймала жінку та жіночу активність духовна еліта українського суспільства XVI–XVII ст.

Станіслав Оріховський

Напучення польському королеві Сигізмунду Августу¹ (фрагменти)

Закон

«Покине тому чоловік свого батька та матір свою та й пристане до жінки своєї, і стануть вони одним тілом».

Слова ці допомагають вам усвідомити, яка сила потреби поєднує жінку з чоловіком. Уже сам Господь дає їй, цій силі, необхідності, перевагу перед усіма іншими потребами. Що ж бо миліше та дорожче є, ніж батьківське та материнське ймення? Що дорожче комусь від його дітей? Проте такий тісний в'язок поступається перед силою союзу жінки з чоловіком, так що батько й мати, здається, в очах дітей відходять на другий план. Що дивнішого від цього можна сказати або уявити собі? Кожен з родичів перед шлюбом нічим є для дітей, а в шлюбному союзі втрачає своє значення в різних відношеннях. У шлюбному союзі чоловік займає місце батька, а жінка — місце матері, водночас вона має значення своєї свекрухи й невістки для

¹ Оріховський Станіслав. Напучення польському королеві Сигізмунду Августу // Українські гуманісти епохи Відродження / Відп. ред. В. М. Німчик. — К., 1995. — С. 120–121, 125–127.

чоловіка, так що їхній союз поєднує в собі усі інші зв'язки. Як же він їх поєднує? Послухай, Сіріцію, і зроби висновок, подумавши як слід, на що ти зважився, якщо їх роз'єднаєш, якщо твій закон розлучає тих, кого сам Господь з'єднав, і то не тільки союзом їхнім душ, а й гармонійним зв'язком їх тіла, коли своїми божественними устами особливо авторитетно проголосив: «І стануть вони одним тілом». Це означає, що тіло одного матиме владу над тілом іншого й не буде окремо одне від одного. Тож, вочевидь, нічого між ними не буде окремого, неміцного, власного, але їхні душі і тіла так з'єднуються, що з них двох утвориться ніби одна людина. Що ж святішого, що міцнішого може бути, ніж цей непорушний священний союз чоловіка та жінки? Із цього ви, судді, без труднощів зробіте для себе висновок: по-перше, нічого немає такого властивого людській природі, як зійтися та жити з таким помічником; по-друге, нічого, здається, немає такого чужого, як вести життя одному без такого друга. Отож коли хтось із них, з'єднаних і сполучених між собою самою природою, посміє розірвати або роз'єднати цей союз, то якої кари та мук, на вашу думку він заслуговує? Якщо він заслуговує найсуворішого покарання, я міг би сказати, навіть кари смерті, то, як відомо, між людьми є з три форми вироку: за порушення довіри (фідучія), за відмову опіки й за обман приятеля. У інших справах хтось може отримати один із тих вироків, а за порушення шлюбного зв'язку й союзу нехай отримає покарання як за всі ті три провини. У кого ж може бути більша довіра, безпечніша опіка, святіша дружба, ніж у тих, у кого не тільки одна душа але й одне тіло й однакові почуття? Це зовсім справедливо. Адже якщо Господь на підставі цього союзу чоловіка та жінки задумав продовжити людський рід, то тим він нічого міцнішого та важливішого від цього союзу не хотів показати, хіба тільки те, щоб лише виступити проти усілякої людської сили своїми законами, але й зміцнити сам шлюбний союз, який звідси випливає, й передав він нам його з усіма прекрасними достоїнствами. До цього має відношення й те, про що ви почули з викладених вище законів і зрозумієте ще, послушавши наступний закон. Тож оголошую.

Свідчення Соломона

«Хто жінку [чеснотну] знайшов, знайшов той добро й милість отримав від Господа [Хто ж виганяє добру жінку, виганяє благо]».

Досить, зупинись. Чуєте, судді: наш час ствердить, під яким оглядом справедливим є те, що давно було сказане, а саме: «Не добре, щоб бути чоловіку самотнім». Це все, кажуть, стосується жінки, яка розглядається як добро для чоловіка. Важливим є свідчення Соломона, відомого й прекрасного мужа, адже не було мудрішої людини й більш схильної до любовної розкоші. Він, здається, пізнав

не лише своїм розумом, а й переконався у житті, яким благом для чоловіка є жінка. Отож людина відрізняється від поведінки й життя звірів саме жінкою-помічницею, тому Соломон називає її благом для чоловіка. Це благо — жінка стримує нас у межах наших обов'язків, не дозволяє падати морально, віддаватися любовним спокусам, порушувати загальноприйняті норми поведінки. Такий чоловік, котрий має жінку, всюди вважається людиною, яка веде належний спосіб життя, багатющим джерелом чесності, в якому тече не якийсь малесенький струмочок води, а бурлить життєдайна ріка.

Звідси-бо і жінка, і діти, і нащадки, а це премудрий цар і надійний порадник Соломон вважає не тільки благом, а й приємним благом. Бо ж що є миліше, ніж вірне подружжя? Що приємніше від його плодів? Які в нас блага від шлюбного союзу? А ось: маємо не лише тіло, а й душу соромливу, не палаємо любовними пристрастями, бачимо відмінність статі, знаємо рідних, шануємо близьких, бережемо рід, не живемо зі всіма впереміш, а дружньо з однією жінкою живемо чесно й добре, щоб були від неї законні діти та нащадки, у яких смертна людина стає безсмертною, живе і процвітає у них. Чи це вам, судді, не до вподоби? Чи ці блага не здаються вам приємними? Хіба ж вони людям не призначені Богом як священний дар? Вони стосуються тіла та душі, так що завдяки лише цьому одному помічникові ми можемо позбутися тих лих, які для нас готує розпусний і непомірний закон Сіріція. Тоді позбудемось цього блага, будемо самотні, в нас не буде жодних ліків проти всяких втрат, і з нами, очевидно, станеться те, що звичайно трапляється з п'яницями, котрі опираються на посох: якщо його забрати в них, то тут же падають, бо не можуть стояти на ногах.

Так само буває з нами, якщо забрати у нас жінку, то без неї ми, наче на слизькій дорозі, падаємо в гріховні злодіяння, скочуємося до таких злочинів, які бачимо нині в нашому сані, що зазнав поразки від Сіріція. Зараз наш сан утратив свою славу, став усім невисисним такою мірою, що нічого сьогодні не можна побачити ганебнішого й огиднішого, ніж він. Чому ж так сталося? А ось чому. Він, Сіріцій, позбавивши наш сан дружини, водночас позбавив нас згаданих благ. Тож недоумство Сіріція підтверджують мудрі слова Соломона. Адже коли розбавити священнослужителів шлюбного союзу, відкривається простір для всяких злодіянь, тоді до церкви проникають розпуста, кровозмішення і, врешті-решт, любовні гріхи Содом та Гомори. В цьому місті (а ним управляє Сіріцій) це стало настільки злободенним, що серед розпусних родин хлопці та дівчата звичайно називають себе кінедами.

Я це, судді, так зображую не тому, що хочу принизити славу самого міста Рима, яке колись було осередком найвищої влади, а те-

пер, заявляю, ще повинно бути осередком релігії, але тому, щоб ви побачили розміри злочину Сіріція. Відтак ще й нагадую вам, що ви виявили свою волю й здивування, аби стало ясно, що й вас хвилюють безглуздість цієї справи, а також страждання і болі юрми, що оточує нас, і передусім зневага всього нашого сану, причиною якої був Сіріцій. Він, забравши в нашого сану жінку, водночас відібрав і у нас усі блага, а саме: дітей, сім'ю, соромливість, повагу до інших і, врешті-решт, самих ларів і пенатів. Тож, якщо можна так висловитися, він замість них запровадив розпусту, перелюбство, кровозмішення, влаштував публічний будинок, появилися підкидьки, незаконні діти та всяка погань. Зараз ми тужимо, страждаємо, що в церкві появилися такі дива! Вас благаємо, щоб ви повернули назад нам ті блага, котрі забрав Сіріцій, разом з усіма вигодами, аби з нього, цього блага, черпали послану нам Богом благодать. Водночас одержимо й те, що цар прикрасив божественною славою. Нумо, читай.

Касіян Сакович

Арістотелевські проблеми, або питання про природу людини¹ (фрагменти)

Промови при оджруженні².

СЛОВО НАРЕЧЕНОГО ПРО ПОДРУЖНЄ ЖИТТЯ

Ласкаві панове! Люди звикли зичити собі багатьох розмаїтих речей: одні прагнуть набути великих маєтностей, другі — досягти високої влади, треті — віддають все своє життя на здобуття слави або через науки або через лицарську хоробрість. Але серед них найбільше досягають мети і великого успіху ті, що намагаються знайти вірного й доброго друга, без якого ні найбільші маєтності, ні найвищі посади, ні найдотепніший і вишуканий розум не приносять людині жодної радості. Бо хто, дозвольте запитати, усім цим був щедріше обдарований, ніж створений богом Адам, перший батько усіх людей. Він і всілякими мистецтвами і вміннями був невимовне прикрашений, і несказаними дарами від бога був вшанований, і в розкішному раю володарем усього створеного був проголошений. Але все ж і на такому високому становищі і в такому чудовому місці, як розсудив Бог, йому недобре бути одному. Чому? Та тому, що він не мав друга й товариша, з яким би міг ділити ці радощі і втіхи. Через це, вийнявши з його боку кістку,

¹ Сакович Касіян. Арістотелевські проблеми, або питання про природу людини // Пам'ятники братських шкіл на Україні (кінець XVI — початок XVIII ст.). Тексти і дослідження. — К., 1988. — С. 418–425.

² «Промови при оджруженні» — власний твір К. Саковича, який давав учням братських шкіл зразки ораторського мистецтва і був, власне, першим посібником із риторики.

бог створив з неї Адаму жінку і промовив: будьте двоє в єдиному тілі, мов би бажаючи цим сказати, що в подружжя повинна бути одна думка, злагоджена воля, спільна радість, однакова печаль, спільна втрата і прибуток. Хто вступає в святий подружній стан, той виконує божі настанови, виправдовує себе перед природою, віддаючи їй те, що з неї взяв, і лише тоді стає досконалою людиною, коли бере за себе ту кістку, яка у нього була виїнята з боку. Він відтинає цим священним зв'язком усі приводи, що ведуть до розпусного й бешкетливого життя. Ця діяльність є справжнім фундаментом дружби, джерелом палкої любові і споріднення. Через таке зближення роду з родом, дому з домом іноді й ті, що перебувають у незгоді, приходять до дружби. Цей зв'язок є таким дивовижним, що він поєднує раніше далеких і незнайомих і, якщо сказати одним словом, то тільки завдяки йому можемо залишити глибоку пам'ять нащадкам про те, що ми колись жили на світі. Хто живе в такому благословенному подружжі, той живе розважливо. Саме в такому поважному стані хоче жити й пан N, який провів перші роки свого життя у вивченні високих наук, а потім у вельми похвальних і тривалих послугах державі // Нині ж, досявши мужніх літ і побачивши, знати, не без Божої волі, в славному домі вельможного пана панну N, він хоче бути їй вірним другом, а ласкавому пану — найнижчим слугою. Написав колись філософ, що simile appetit sibi simile — подібне прагне подібного, а також хтось (сказав): similis simili guadet подібне тішиться подібним. Побачивши в панні N друга, подібного до себе за гідністю, за народженням, за покликом серця, пан N хоче, щоб вона була для нього довічним супутником і його другим я. Адже найкращий той шлюб, в якому рівний поєднується з рівною, незважаючи на те, що декотрі кажуть, що не треба брати за дружину нікого, крім тієї, яка має ці три прикмети, тобто, багату, гарну, цнотливу, так само як із другої сторони — чоловіка молодого, багатого, пригожого // Проте все разом це рідко трапляється. Тому краще взяти жінку хоча й бідну, але цнотливу. Бо цнотлива і багата й гарна. Або коли бере багату бідніший, тоді бере господиню, а не жінку, і буде вона йому не послужливим другом, а панєю. З гарною ж так багато труднощів і клопоту, що життя з нею подібне постійному і важкому стоянню на варті. Difficile enim custoditur, quod a pluribus appetitur (адже важко встерегти те, чого багато хто бажає). Зваживши всі труднощі її вберегти, подумай, для чого тобі так багато? Міркуючи про цю матерію, хтось сказав, що волів би ворок бліх, розпустивши, на лузі пасти й щовечора їх назад до ворка заганяють, ніж стояти та такий варті. І це треба розуміти як про гарну, так і про гарного. Але я витлумачив це з таким запалом, не тому що щось подібне торкається шановних осіб, які вступають у шлюб. З Божої ласки // вони прикрашені й достатком і вродою, в якій Господь Бог хотів їх бачити, а надто

оздоблені перевагою цноти. Мої слова стосуються передусім тих присутніх на цьому прилюдному обряді, які ще не пов'язані подружніми обов'язками, для того, щоб вони знали, яких жінок молоді люди і яких чоловіків дівчата повинні собі обирати. Цей вибір здійснюється за Божою волею і в залежності від наших заслуг; якої хто гідний і якого яка гідна, таких і буде мати. Не продовжуючи далі свою мову, передаю прохання до ласкавого панства, пана N і пані дружини ласкавого пана, щоб Ви, разом із батьківським благословенням зволили дати дозвіл відпровадити цю пару до церкви, де священник, Божий слуга, ствердить // цей святий обряд і де вони обидва дадуть один одному довічну обітницю, скріплену Божим благословенням, а після цього повернуться в дім ласкавого пана.

Самійло Величко

Літопис¹ (фрагменти)

...А я, знову повертаючись до своєї оповіді про Хмельницького, хочу ще додати, що обидва сини Хмельницького, Тиміш та Юрій, були самовільні паливоди. Юрій, проте, ще не так — був-бо з натури євнух, але старший, Тиміш (він оженився, ще коли не завершилася війна Хмельницького з поляками, про що буде мова далі, на доньці тодішнього волоського господаря Домні)², до того був самовільний, що після батькової смерті³ (якщо то правда) повісив на воротах мацуху свою, Чаплинську⁴. Треба сказати, що Хмельницький, прийшовши з козацьким військом із Запорожжя до Чигирина, піймав був свого ворога Чаплинського і відтяв йому голову. Після того він пойняв⁵ собі в жінки його дружину.

Тиміш Хмельниченко недовго прожив з Домною, його вбили в Сучаві, а Домна, щоб знайти собі тишу й спокій, перебралася з України, що палала тоді у вогненному смерчі, на своє батьківське добро у Волоську землю⁶. Там вона, як багата вдовиця-пані, господарювала аж до своєї смерті. Смерть спіткала її ненароком: якісь козацькі голодранці та гультаї верталися зі своїх військових

¹ Величко С. Літопис / Пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука. — Т. 1. — К., 1991. — С. 35, 121–122.

² Домна Розанда була донькою молдавського господаря Василе Лупула.

³ Помилкове твердження. Чаплинську було страчено 1651 р., за життя Б. Хмельницького.

⁴ Чаплинська Мотрона (?–1651) — друга дружина гетьмана Б. Хмельницького. Страчена за зраду.

⁵ Взяв за дружину, одружився.

⁶ Волощина, Валахія, у XVII ст. державне об'єднання у складі Валахії, Трансильванії та Молдови. Розанда Хмельницька у Волощину вже не поверталась. Спочатку усамітнено жила в Суботові, згодом у Зінківському Ключі на Полтавщині, а потім у м. Рашкові над Дністром, де й загинула.

звятигів і, по-розбійницькому напавши на її будинок, пограбували всі, що лежали там на видоті, скарби й багатства. Це їх не вдовольнило, і вони почали допитуватися в Домни муками й тортурами, де заховано інший скарб. Але вона, будши жінкою сміливою, відповіла гультяям так: «Хай краще володіє моїми скарбами бездушна земля, ніж ви, одушевлені вороги мої». По цих словах і закінчила своє життя Домна Тимошиха...

...Єлену Хмельницьківну спершу пойняв був за жінку шляхетний чоловік Данило Виговський¹ — рідний брат того Виговського, що трохи гетьманував по Хмельницькому. Після нього її взяв за дружину Павло чи Пантелеймон Тетеря², котрий теж трохи часу був у Чигирині козацьким гетьманом (перед уманським гетьманом Ханенком). Але ми тут про це поширюватися не будемо, а почнемо розповідати про війну Хмельницького з поляками...

...Хмельницький, почувши про ущемлення свого свата від Ракочого і про те, що господарева³ виїхала зі скарбами із Ясс до Сочави, рушив із військами на Поділля⁴ в перших числах вересня і виправив звідтіля на допомогу господареві свого сина Тимоша з двадцятьма тисячами козаків. Тиміш через ворожі війська уже не міг добратися на допомогу тестеві до Ясс, отож спинився й замкнувся разом з тещею в Сочаві. Король польський прочув про те і, щоб Хмельницький не міг більше посилати війська сватові до Волох⁵, рушив до Гусятини й далі. Хмельницький же знайшов новий спосіб на свій пожиток, як захистити свого свата, волоського господаря, і свого сина. Він послав до Порти⁶ звідомлення, що Ракочій⁷ з'єднався з поляками і зганяє з господарства старого волоського господаря, а встановлює нового і здобуває штурмом господареву дружину, яка замкнулася зі скарбами в Сочаві...

...Хмельницький ішов на допомогу Сочаві, де зачинився його син Тиміш із тещею, волоською господаревою, дуже повільно, бо виглядав хана з ордами, що мав до нього прибути. Через це сочавські обложенці потрапили в таке ущемлення від лядських і венгерських військ, що не тільки не поїли коней, але не мали води і впали в край-

ню біду¹. Сват Хмельницького, волоський господар, не маючи більше сили опиратися венграм і мультянам, що кріпко на нього наступали, і зневірившись у допомозі Хмельницького, вийшов таємно зі своєю двірнею з Ясс і пішов під протекцію хана у Крим. Але найбільша біда спіткала Хмельницького саме в Сочаві, бо загинув там його син Тиміш. Він ходив по замкових сочавських валах поміж замкових гармат, і його вдарив з великою силою в ногу шмат гарматного колеса, відломаний вистріляною з польських гармат кулею².

Від того удару він і смерть свою скоро дістав. Після смерті Хмельниченка вчинилися поміж козацького війська незгода й розрух. Одні хотіли віддати замок і вклонитися королеві, інші ж воліли краще вмерти, ніж так учинити, бо вже були кілька тижнів у сочавській облозі і, обороняючись, забили кільканадцять тисяч поляків та венгрів. Цим вони дуже їх роздразнили, і через це козаки не сміли піддатися полякам, бо знали, що тільки потраплять їм у руки, будуть по-тиранському вибиті, тим більше, що їх із двадцяти тисяч лишилося ледве вісім тисяч. Спинула й стримала від цієї зради козаків мужнім серцем сама волоська господарева. Вона мала певну відомість від Хмельницького і сподівалася, що він із численним військом прийшов до Умані і поспішає на допомогу волохам і Сочаві.

Анонім³

**EPICEDION⁴,
себто Вірш жалобний про благородного
й вічної пам'яті гідного князя Михайла Вишневецького,**

каштеляна київського, черкаського, канівського, Любецького старости... котрий у своїй вотчині, в замку Вишневецьким, на п'ятдесят п'ятому році життя, п'ятнадцятого жовтня, з понеділка на вівторок, року від народження Христа 1584-го віддав Богу душу⁵ (фрагменти)

ПОСЛУГИ ЖІНОК У ТУРЕЦЬКІЙ НЕВОЛІ

Дівчата ті, у котрих урода прегарна,
На псоту йдуть поганам, і доля в них марна.

¹ Польське військо прибуло під Сочаву 19 серпня. Облога тривала від 21 серпня до 9 жовтня.

² Тимоша Хмельницького було тяжко поранено в ногу (це сталося 12 вересня), і незабаром він помер.

³ Ім'я та роки життя автора невідомі. Жив неподалік м. Кременця, служив секретарем у кн. Михайла Олександровича Вишневецького.

⁴ Друкується за виданням: Українські гуманісти епохи Відродження / Відп. ред. В. М. Німчик. — К., 1995. — С. 20–21, 194–195.

⁵ Мова йде про княгиню Галшку Юрївну Зеновичівну, дружину кн. М. Вишневецького, доньку полоцького і смоленського каштеляна Юрія Зеновича і Софії Іванівни Глібовичівни, замовницю вірша.

¹ Д. Виговський був одружений не з Оленою, а з Катериною Богданівною Хмельницькою.

² Павло Тетеря спочатку був одружений із Н. Євстафіївною Виготською (сеestroю генерального писаря), а потім з Оленою Богданівною Хмельницькою.

³ Мова йде про дружину господаря Валахії Василе Лупула, домну Тодору.

⁴ Хмельницький на Поділля не рушав, бо В. Лупул сам прибув до нього в Чигирин.

⁵ На Волощину.

⁶ Порта, Оттоманська Порта, Висока Порта, Блискуча Порта — офіційна назва турецького уряду — канцелярії візира і дивану.

⁷ Мова йде про Ракоці Ференца — воєводу Трансільванії (Семигородя).

Середніх віком жонам своїм відсилають,
 Це тим, які бридашні й розпусні бувають,
 Що соромно й казати, бо мусять дійниці
 До них носити з водою, як йдуть у ліжниці
 З природної потреби. А інші в клопотах
 І при ручних невільних гибіють роботах,
 Нема в них надії свободу дістати.
 А що казати про віру — не можуть тримати!

ЩО ТУРКИ ЧИНЯТЬ З ЖІНКАМИ Й ДІТЬМИ ПІЙМАНИХ

Подружжя таким чином вони розбивають,
 А у сваволі панській і діти бувають.
 Мудріший не бажає сім'ї собі мати —
 Тиранства їхні годі пером описати
 Над тим, котрий у світі ремесел не знає,
 А з жінкою та дітьми в неволю втрапляє.
 Як віру християнську захочеш тримати,
 То час призначать, скільки повинна тривати
 Неволя та поганська, а час той минає,
 То хтось іде на волю, а сина лишає
 В неволі без надії — за себе всяк мусить
 Покласти викуп. Так-то тиран вірних душить...

Касіян Сакович

Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного¹,

гетьмана війська його королівської милості Запорозького,
 складені іноком Касіяном Саковичем, ректором шкіл Київ-
 ських у братстві. Мовлені від його спудеїв на погребі того шля-
 хетного лицаря в Києві, в неділю провідну року Божого тисяча
 шістсот двадцять другого (фрагменти)

П'ЯТНАДЦЯТИЙ [СПУДЕЙ]

Чесна Жінко², не дивно — себе обливаєш
 Ти слізьми і од жалю уся умліваєш,
 Бо утратила свого упряжця ти милого,
 Королю й Посполитій всій Речі зичливого.
 Його мужності завше-бо турчин, татарин
 Острахався, бо звідав міцні його вдари.
 У людей через нього і ти була ясна,

¹ Друкується за виданням: Українські гуманісти епохи Відродження / Відп. ред. В. М. Німчик. — К., 1995. — С. 231, 244–245.

² Мова йде про дружину гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного Анастасію Повченську Конашевич.

А тепер твоя свічка яскрава погасла,
 Друг з тобою навічно уже розлучився,
 Богу й війську в опіку тебе доручивши.
 Жий набожно вдовою, в чесноті будь тверда¹,
 За що в Бога і в люду візьмеш милосердя.
 Бог є сиротам батько, суддя є вдовам,
 Покара, коли кривду чинитимуть вам.

Григорій Кондратович

Прощання із жоною і Військом

ШІСТНАДЦЯТИЙ [СПУДЕЙ]

Покинь уже, Дружино моя, ляментувати,
 Не треба наді мною сліз більш виливати,
 Дай тіло моє мертве в землі поховати,
 Щоб Божого там суду я міг почекати.
 Ти ж знаєш: із нас кожен, хто родиться в світі,
 Померти конче мусить — даремно гордіти.

Я був колись між люду на світі у славі,
 А зараз усіма я покинутий навик.
 Діла самі лишилися — іду до Судді я,
 За душу помолися, Дружино, волюю.
 Пригадувати будеш, про себе пам'ятай,
 Що теж умерти мусиш — таке не забувай.
 З тобою я довічно уже розлучаюсь,
 Коханаю Дружино, і з жалем прощаюсь.
 В підземний край я тілом іду почивати,
 Хіба на суді зможем зійтись. Оглядати
 Почнемо, хто що сів — оте і пожнемо,
 А в нагороду небо чи пекло візьмемо.
 Дай, Боже, нам з тобою одно одне зріти
 І в небі Христа-Бога довічно хвалити.
 Прощаюся я з вами, славетне лицарство.
 Над котрим мав у світі щасливе начальство.
 Коли кого образив, прохаю, простіте,
 Образи й мої вини в собі не носіте,
 Просіте всі за мене у Господа-Бога,
 Мені ж хай вільна буде до неба дорога.

¹ Невдовзі після смерті П. Конашевича-Сагайдачного А. Повченська вийшла заміж за шляхтича Івана Пшончина. Через деякий час за організацію наїздів на маєтки сусідів та численні безчинства її було засуджено до баніції, найжорстокішого покарання осіб шляхетного стану: знеславлення й обмеження в громадянських правах та вигнання за межі батьківщини.

Олена Копоть

Вірш «Ох мені жаль» з акростихом «Олена»¹

Ох мені жаль не помалу,
[Коли] не по достану,
Нема ж мого миленького,
Трудно мні прожити.

Лютиє то вороги
[Обкопали] нам дороги
Чарами своїми злими.
Трудно мні прожити з ними,
Мні бідной, мні бідной.

Если не дають прожити,
[Піду] просити
До помочі пана бога,
Аби простая дорога
Милому ко мні, милому ко мні.

Не уважай, миленький,
[Ой] то жаль тяженький,
Потлумить то бог вороги,
А нам поспішит дороги
До життя, до життя.

Але треба його хвалити,
[Тоді] дасть прожити
У сем світі нещасливом,
Во вік віки нещасливом.
Прожити, прожити.

Афанасій Кальнофойський

Із книги «Тератургіма, або Чуда», Київ 1638 року²

ЕПІТАФІЇ

Тетяна, княжна Острозька³,
року 1531, індикту 11, липня 12

З'єднав Бог — не розлучить Цора, темна мати,
Не може того й ворог лютий доконати.
Як сказано: за мужем йде дружина слідом,
Товариша ніколи не покине бідам.

¹ Друкується за публікацією: Григорій Нудьга. Суд над українськими поетами XVI століття // Дзвін. — № 7. — 1990. — С. 115.

² Друкується за виданням: Аполонова лютия / Укладач і автор прим. В. Шевчук. — К., 1984. — С. 47.

³ Мова йде про дружину великого литовського гетьмана, одного з найвидатніших полководців кінця XV — першої третини XVI ст. князя Костянтина Івановича Острозького, княгиню Тетяну Семенівну Гольшанську Острозьку, яка померла 1522 р. Кн. Тетяна Семенівна записана в пом'янику Києво-Печерського монастиря (поз. 307).

Отак княжна Тетяна ходить за гетьманом,
І вмерши, його має любим своїм паном.
У темнім тяжкім гробі віру, шлюб тримас,
Лягла побіля тебе, вожде, спочиває.
Ти міг у цьому світі багатьох водити,
То поведеш Тетяну небо вічне зрїти.

Бартоломей Зиморович

із книги «Селянки нові руські», Краків, 1663 року¹

ДОБРА ЖІНКА

У всьому добру жінку, любий брате,
І поміж тисяч важко відшукати;
Та все ж і добра трапитися може,
Адже ж знаходять поміж терном рожі².

З ЧОГО ЗРОБЛЕНО ЖІНКУ

Жінку із кістки сотворив ти, Боже, —
Кісткою в горлі стати вона може.
Мужа лупцює жіночка невинно,
Її ж не вдариш, бо слабке створіння.
Слабше начиння з глини, аніж з кості, —
Мужеві гірше, аніж її мосці³.

ПОКІРНА ЖІНКА

Покірна жінка все мужу прощає,
Поки за чуба його не впіймає.
Тоді полічить вона йому зуби —
З любові лупить, бо дуже вже любить.

Іван Жоравницький

«Пашквіль» 1575 року⁴

Хто йдеш мимо, стань годину,
Прочитай сюю новину:

¹ Друкується за виданням: Пісні Купідона. Любовна поезія на Україні XVI — поч. XIX ст. / Укладач і автор прим. В. Шевчук. — К., 1984. — С. 115–116.

² Рожі — квіти.

³ Її мосці — її милості.

⁴ Побутовий «пашквіль» «Хто йдеш мимо, стань годину...» Ян (Іван) Жоравницький написав 1575 р. За свідченням О. Левицького, вірш став приводом до судової справи і був записаний до актових книг луцького і володимирського судів. Текст виявив О. І. Левицький. Уперше його було опубліковано у вид.: Левицький О. Очерки старинного быта Волыни и Украины. «Киевская старина». — 1889. — № 4. — С. 92–123; див. також Українська поезія. Кінець XIV — початок XVII ст. — К., 1978. — С. 60.; Пісні Купідона. Любовна поезія на Україні XVI — початок XIX ст. / Укладач і автор прим. В. Шевчук. — К., 1984. — С. 20. Подається за публікацією О. І. Левицького.

Чи є в Луцку білоглова¹
 Як та пані ключникова?²
 Хоча вік поважний має,
 А розпусти не встидає,
 Убирається в форботи³
 Та не дбає про чесноти.
 Що молитви їй, офіри?
 Аби були каваліри!
 Чоловік поїде з двору,
 Враз у неї хлопців чвора!
 З ними учти і бесіди —
 Не вертайся, мужу, нігди!
 Ой ти мужу необачний,
 Зроби жінці бенкет смачний
 Змаж ю лоєм над статечность,
 Смакуй кієм над статечность,
 Нех забуде про вштетчность.

Кирило Транквіліон-Ставровецький

**На герб Ясновельможної її Милості Ірини Могилянки,
княжни Вишневецької, Михайлової Корибутової⁴**

На гербі пречесного дому господарського Єремій
 славних Могилив⁵
 Свідком є отакії клейноди
 побожності, мужності і цноти:
 Два мечі в справах рицарських смілість виявляють,
 лілея із хрестом віру християнську позначають.
 У тім домі щирая побожність проживає,
 а слава там безсмертна навіки процвітає.

¹ У ті часи заміжні жінки на більшості українських земель пов'язували голови білими хустками, за що їх називали білоголовими. «Білоголова» — заміжня жінка.

² Пані ключникова — дружина ключника. Олександр Жоравницький, брат автора був ключником і городничим Луцьким.

³ Форботи — мережива.

⁴ Друкується за виданням: Марсове поле. Героїчна поезія в Україні X — початок XIX століть / Упор. В. О. Шевчук. — К., 2004. — С. 203.

⁵ Ідеться про дім господаря Молдавського князівства Ієремії (Мовиле) Могили (1595–1606). І. Могила був опікуном православних храмів та Львівського братства.

РОЗДІЛ IV.

Між «de facto» і «de jure». Традиції і повсякденне життя українських жінок XVI — першої половини XVII ст. мовою документів

Моделі соціальної історії українського жіноцтва XVI — першої половини XVII ст., що з'явилися в останнє десятиліття XX та перше десятиліття XXI ст. у працях українських істориків, ще дуже відрізняються від загальноприйнятої у світі концепції соціальної історії (Social History). У сучасній українській історіографії існує нагальна потреба в появі аналітичного дослідження, яке б на засадах історії, соціальних наук та джерелознавства змогло запропонувати єдину концепцію виявлення, опрацювання та інтерпретації джерел із соціальної історії українського жіноцтва литовсько-польської доби.

Головні зібрання джерел із соціальної історії українського жіноцтва XVI — першої половини XVII ст. на території України зберігаються у фондах архівних і музейних установ Києва, Львова та Чернігова. Вони представлені як цілими документальними комплексами, так і фрагментами (рештками) поточних архівів, а також окремими експонатами, картинами, малюнками, мистецькими, ужитковими та ювелірними виробами.

Найбільший масив джерел із соціальної історії українського жіноцтва литовсько-польської доби зберігається в Центральному державному історичному архіві України м. Києва. Це матеріали Руської, або Волинської, метрики. Її було започаткована в серпні 1569 р. як окрему серію, яку вели «руські писарі» Коронної канцелярії для обслуговування потреб інкорпорованих до складу Корони Польської Київського, Волинського і Брацлавського воєводств, а після 1618 р. — і новоприєднаної Чернігово-Сіверщини.

Слід додати, що найбільше за обсягом корпусне видання джерел з історії України «Архив Юго-Западной России» також містить збірник документів (упорядкований О. І. Левицьким Т. III., ч. VIII під назвою «Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв.») із соціальної історії українського жіноцтва XVI — першої половини XVII ст.

Опубліковані нижче документи і матеріали висвітлюють окремі напрями організації повсякденного життя українських жінок XVI — першої половини XVII ст. та засвідчують переважно їх ідеальний («писаний») правовий статус.

№ 1

Статут Великого Княжества Литовского 1529 года (витяги)¹**Раздел четвертый.****О наследовании женщинами и о выдаче девишек замуж**

1. О вдове, оставшейся на вдовьем столе, имеющей от мужа своего вено и взрослых детей

Вдова, оставшаяся на вдовьем столе, имеющая от мужа своего вено и взрослых сыновей, должна остаться только при своем вене, а сыновья должны быть допущены ко всем отцовским имениям и имуществу и должны нести земскую службу. Если же она не имеет от мужа своего вена, то должна получить во всем равную со своими взрослыми детьми часть в ценностях и в имуществе, движимом и недвижимом.

2. О вдовах, которые не имеют детей

Видя, что некоторые бездетные вдовы остаются на вдовьем столе, в результате чего происходит много вреда для государства, потому что не выполняется служба так, как бы следовало, а также и родственники теряют много имений, постановляем, как написано ниже: бездетная вдова, если она имеет от мужа своего вено, должна получить только свое вено, а все имения должны перейти к родственникам.

Если же она не имеет от мужа своего вена, то должна остаться на третьей части, пока не выйдет замуж, а если замуж не выйдет, тогда должна оставаться на третьей части пожизненно, остальное имение должно перейти к родственникам, а те должны нести нашу великокняжескую службу.

3. Если бы какая-либо женщина была замужем и имела детей, а записанного мужем вена не имела.

Если бы какая-либо женщина была замужем, имела с мужем детей, а муж не записал бы ей вена и умер, то она, оставшись вдовой, должна получить равную со своими детьми часть от имений и имущества и на этой своей части должна оставаться пожизненно, если бы хотела быть вдовой; а дети не должны отбирать у нее эту часть.

Если же она хотела бы выйти замуж, то должна свою часть оставить детям, а дети не будут обязаны дать ей венца.

¹ Статут Великого Княжества Литовского 1529 г./ Под. ред. К. И. Яблонского. — Минск: Изд. акад. наук БССР, 1960. — С. 153–162.

4. О мачехе, которая будет иметь детей от двух мужей

Таким же образом и мачеха, если она имела детей от второго мужа, то вместе со своими детьми от первого и второго мужей должна иметь равную часть во всех имениях и имуществе. Если бы мачеха не имела детей от второго мужа, то вместе с детьми от первого мужа должна получить равную часть в имении, а в имуществе детей части не должна иметь, за исключением того, что сама принесла с собой или что дал ей муж из движимых вещей по своей милости. И на этой части мачеха должна оставаться со своими детьми пожизненно, если бы не вышла замуж. Если же она вышла бы замуж, то эту часть должна оставить детям, а дети не будут обязаны дать ей венца, как не имеющей записанного мужем вена.

5. Если бы жена не имела детей, то она должна оставаться на вдовьем столе на третьей части пожизненно.

Также если бы жена не имела детей и оправы от мужа, то она должна оставаться только на третьей части имения, а две части должны отойти к родственникам. Она должна оставаться на третьей части пожизненно. После ее смерти и эта третья часть имения должна перейти к родственникам. А если бы она вышла замуж, то имение, которым пользовалась, должна оставить родственникам.

6. Жена с малыми детьми по смерти мужа должна оставаться на вдовьем столе до совершеннолетия детей.

Если же будет плохо управлять имением, то родственники должны воспрепятствовать этому судом.

Также постановляем: если бы какой-либо человек, умирая или по завещанию, поручил своих детей и имение какому-нибудь приятелю своему, хотя бы и не родственнику, которому по праву родства не надлежит быть опекуном, то назначенный опекун должен осуществлять опеку над имением и детьми, а жена умершего должна оставаться только при вене.

Если бы кто умер, не поручив никому детей своих, то жена должна воспитывать детей и управлять всем имением на правах вдовы, оставаясь на вдовьем столе до совершеннолетия детей. А когда дети вырастут, она должна передать имение детям, а сама оставаться пожизненно при своем вене. Если же она не имела бы вена, то должна получить равную со своими детьми часть. Если бы имела одного сына, то должна отдать ему две части имения, а сама остаться на третьей части.

Если бы женщина, имея в своей опеке детей, вышла замуж, то взять в опеку детей и имение должны родственники. Родственники не должны вытеснять ее из записанного ей в качестве вена имения.

Но если она выйдет замуж, то дети по достижении совершеннолетия могут выкупить ее часть.

Если бы какая-либо женщина, оставаясь со своими детьми на вдовьем столе, независимо оттого, имела ли она записанное мужем вено или нет, не хотела выйти замуж и, будучи вдовой, имение и имущество растратила, людей разогнала, серебрицы и штрафы брала себе и имение разоряла, тогда дядья детей по отцу, а если их не будет, то другие родственники должны привлечь ее в установленный срок к нашему великокняжескому суду или к суду панов радных и должны доказать эти убытки. И если они это докажут, то мы, великий князь, или паны должны за ее проступок отнять у нее детей и имущество и передать в опеку дядьям по отцу или другим родственникам. А если она будет иметь записанное мужем вено, то должна остаться только при своем вене. Если же у нее не было бы вена, тогда должны ей выделить равную с детьми часть, и этой частью она должна владеть пожизненно. После ее смерти и эта часть должна отойти к детям. Но если бы у этих детей не было дядей по отцу или других родственников, то мы, великий князь, или паны над детьми и имением должны назначить опекуном постороннего достойного человека, который бы ее и все имения и детей в опеке держал, не допускал растраты имений и имущества, пока дети не достигнут совершеннолетия.

7. О выдаче девушек замуж как при жизни отца, так и по смерти отца

Также постановляем, что если умрет отец или мать, но при своей жизни еще выдадут свою дочь замуж, а оставят после себя других дочерей, то и эти дочери должны получить такое же приданое, как и выданная ими дочь.

А если бы родители не выдали дочерей при своей жизни, но только записали приданое, то дочери должны быть выданы замуж так, как записали отец или мать.

Но если бы родители не дали приданого или перед своей смертью не записали, то судьи обязаны оценить имущество в деньгах и выделить четвертую часть, несмотря на то что в семье одна дочь и много сыновей, и дать ей в качестве приданого такую сумму, сколько бы стоила четвертая часть имущества.

А хотя бы в семье был один сын и много сестер, то на всех сестер следует разделить четвертую часть той суммы, в какую оценено имущество, и каждой дать из этой четвертой части равное приданое.

8. Прежде чем отец выдаст свою дочь замуж, он должен потребовать от зятя обеспечить вено

Также постановляем: если бы кто-либо выдал замуж свою дочь, тот должен раньше обеспечить ей вено. Если же кто-либо выдал бы

свою дочь замуж, не обеспечив ей вена, то такая девушка не должна иметь венца.

9. О девушках, которые будут выданы замуж в чужие земли
Также постановляем: если бы отец или мать выдали дочь из Великого княжества Литовского в чужую землю, в Польшу или в Мазовию, или в какую-либо другую землю и эта девушка имела наследственное имение по линии деда или по отцовской или материнской линии, и были бы у той девушки братья или не было бы братьев, а только сестры, тогда те братья или сестры должны оценить те имения и заплатить ей деньгами, сколько та ее часть будет стоить, а принадлежащая ей в наследственном по линии отца или деда имении часть должна перейти к братьям или сестрам. А если бы у нее не было братьев или сестер, а только двоюродные братья по отцу или какие-нибудь другие родственники, тогда эти родственники или двоюродные братья также должны ей заплатить за имения, сколько эти ее имения будут стоить, и в ту землю, куда она пошла, дать эту сумму в приданое, как другим девушкам дают приданое в Великом княжестве Литовском. А наследственные по линии отца или деда имения этой девушки должны отойти к тем братьям или сестрам, или к каким-нибудь ее родственникам, которые за эти имения дали бы ей приданое. А эта девушка и ее муж те наследственные по линии отца или деда имения уже вернуть себе не могут и никакого права наследования на них не должны иметь.

10. О девушках, которые без согласия отца и матери самовольно выйдут замуж

Также если бы дочь без согласия отца или матери вышла замуж, то она лишается приданого от отца и матери и имения, наследуемого по материнской линии. А если бы она одна была у отца, то имение, наследуемое по отцовской линии, наследуют родственники, минуя таковую дочь.

11. О девушках, которые по смерти отца и матери, не достигнув совершеннолетия, вышли замуж без согласия дядей по отцу и братьев

Если бы девушка осталась без отца и матери, не достигнув еще совершеннолетия, и вышла замуж без согласия дядей по отцу или ее братьев, то она лишается своего имения.

А если бы она была совершеннолетней и братья или дядья по отцу задержали бы ее и не хотели выдать замуж, она, однако, самовольно не должна ни за кого выходить, но должна обратиться к другим своим кровным родственникам или к властям, а власти или кровные родственники должны разрешить ей выйти замуж. И если она с согласия властей или своих родственников выйдет

замуж, тогда имения не теряет. А если она выйдет замуж без согласия властей или своих родственников, то хотя и была бы совершеннолетней, имение теряет.

12. О наследовании имений, переходящих по отцовской и материнской линии

Также постановляем: если было бы несколько родных братьев и сестер, отделенных или неотделенных, и один из братьев умер, то его часть имения, наследуемого по отцовской линии, переходит только к братьям. Если бы в наследство было получено какое-либо имение, наследуемое по материнской линии, тогда сестра должна получить равную с братьями часть этого имения, а с наследуемого по отцовской линии имения — приданое.

13. Как должен быть наказан тот, кто ударил отца или мать

Также постановляем: если бы сын ударил отца или оскорбил, или как-либо притеснял и унижал, то отец может такого сына лишить всего его наследства. А если бы отец лишил сына наследства и других сыновей не имел, то две части имения он не должен чужим ни отдавать, ни продавать, но эти две части должны отойти только родственникам, а третью часть могут употребить, как хочет.

Таким же образом поступает и мать; если бы сын или дочь оскорбили мать, тогда она также может лишить их наследства на часть своего имения. Однако отец и мать не могут сына или дочь лишить наследственного имения по завещанию, но, представ перед нами, великим князем, или перед владником, должны заявить и привести основательные доводы, и только тогда могут за тот их злой поступок записью лишить имения.

14. Если бы кто-либо имел детей от двух или трех жен

Также постановляем: если бы кто-либо имел детей от первой жены, а потом, когда жена умрет и он возьмет другую и от нее тоже будет иметь детей, то дети как от первой жены, так и от второй, и от третьей, и от четвертой, сколько бы их ни было, должны получить равную во всех его имениях часть, как в наследуемом по отцовской линии, так и в выслуженном и купленном.

15. Княгинь, пань, вдов и девушек не должны ни за кого силой выдавать, а только с их согласия

Также обещаем и постановляем по нашей великокняжеской милости и щедрости, что мы сами и потомки наши за княгинями, панями, вдовами, княжнами, паненками и девушками сохраним их вольности и силой без их согласия ни за кого их не должны выдавать. Но каждая из них по совету своих друзей может свободно выйти за того, за кого хочет.

№ 2

Запис про пожертвування Анни Мельницікої на Луцьке братство¹

Року 1638, місяця березня 1 дня

Ея милости госпожи Анны Мельницікої Станиславовой Трацевской запись, которую она благоволила отказать братству Луцкому Воздвиженія честнаго Креста, за спасеніе свое, за души своего супруга и родственников своих, триста золотых. Почему господа старшие, ныне принявши в кружку братскую, должны навсегда ими располагать сообразно воле ея милости, т. е. давать ежегодно в кружку монашескую отцу игумену по десяти золотых, чтобы хвала Божія была совершаема как за умерших, так и за здравіе ея милости. А десять золотых на богадельню: шесть золотых на раздачу богаделенным, а четыре золотых им же и сторонним нищим. И так год от году вечно должно оставаться. А десять золотых должны обращаться в кружку братскую на церковныя potrzeby. А все то делает она для чести хвалы имени Его святого, в Троице святой славимого Бога.

Аминь.

Анна Мельницікая Станіславова
Трацевска
Неофит игумен братський
Василий Силневич рукою в.
Иван Выговский² рукою в.

Павел Антонович
на тот час старший
Ян Матвиевич Райца міста
Луцького власною рукою.
Самійло Кирилович рукою. в.

№ 3

Тестамент чигиринського козака Тишка Волевача, за яким він відписує усе своє майно дружині і дітям³

Року 1600, місяця серпня 8 дня

Я, раб божий, Тишко Федорович Волевач, громадянин і козак чигиринський, будучи від господа бога покараний хворобою і лежачи на постелі смертній, при кінці життя мого пишу цей тестамент за доброї пам'яті і повного розуму мого і, будучи не намовлений ніким і не примушений, тільки по добрій волі своїй, наперед доручаю душу мою грішну Господові Богові, а тіло моє для погребення в землі віддаю на піклування — аминь — синові моему Антонові, він має

¹ Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов. — Т. 1. — К., 1845. — С. 146–148.

² Ідеться про рідного дядька генерального писаря і гетьмана України Івана Виговського, який у 1635–1638 рр. був намісником підстароства Луцького. До Луцького православного братства, окрім І. Виговського, належали й інші члени цієї православної родини.

³ Історія України в документах і матеріалах. — Т. III. — К., 1941. — С. 41–42.

після моєї смерті тіло моє поховати і душу мою грішну пом'янути за законом християнським.

Перш за все, відписую двір свій власний, що в Чигирині знаходиться, в якому я і живу, жоні моїй Марії із найменшим сином Іванцем з усім... господарським майном; пасіку, що знаходиться на Чутці, з бджолами і дванадцятьма байрачками, з полем орним і сінокосами, почавши від гирла Чутки, від Ірклії аж до розташування лісу Чуті, де Германівські байраки в річку Чутку впадають, і хутір, що там же є, з худобою і вівцями; коней два табуни з двома жеребцями, вороним і гнідим; грошей тисяча кіп; казанів шість — жоні моїй Марії із сином Іванцем; пасіка в Мотринині, понад Єничем, ліс з підліссям, з сінокосами і орним полем; з якої пасіки і Суботівка річка вийшла; бджіл у ній сто двіадцять (вуликів), — то синові моєму Антонові; а той ґрунт куплений дідом моїм Яковом Волевачем у Івана Безмовного, на який і запис маєм; цьому ж синові моєму п'ятсот кіп грошів доброї монети¹; хутір на Березівці наполовину з Андрієм; Антонові — рогата худоба і вівці наполовину; коней — по табуну і по жеребцю, половому і рижому — сином Антонові і Андрієві; Волевачівські байраки, яких маємо вісім, з полем орним понад Цибульником і з сіножатями, що лежать по обидва боки річки Цибульника, з нижчої голови вийшовши, від Жбира, де могила, і від Грузької балки, і від малого круглого озера мало не до скель, ті сіножаті і орне поле, в тих Волевачівських байраках пасіка з бджолами, — то все синові моєму Андрієві і п'ятсот кіп грошів; і ті всі Волевачівські сінокоші і орні заходи і байраки, за гроші здавна предком моїм набуті, поля орні і сіножатям, як у калантаєві, так і на Чуті, — сином моїм Антонові і Андрієві; п'ятдесят діжок меду, — то тридцять жоні моїй із сином малим, а по десять — більшим (сином): Антонові і Андрієві; янчарок добрих під сріблом по дві і по п'ять рушниць кожному синові; одежею і срібними чарками рівно мають поділитися; невісткам двом Вотці і Гапці — по ярмаку хвалендишовому із золотистими потребами і по адамашку ... та по позолоченому поясу, одній — із червоним, а другій — з зеленими... Попам церков Свято-Спаської і Пречиської і петровської на поминання по двадцяти кіп грошів та на церкви по сорока кіп на всіх трьох; а ті гроші, які я відписав своїй жоні, то при кінці своїм... по волі (своїй) має по рівній частині дітям відписати, а також хто мені (винен) має жона моя собі виправити (витребувати): перш за все Кузьма Кривець — кіп сто грошів; Іван Соле-

¹ Грошами доброї монети на українських землях вважалися ті грошові одиниці (монети), що їх охочіше приймали продавці (найчастіше, монети литовської або європейської чеканки). Грошами худой монети вважалися грошові одиниці Московської або східної чеканки.

ник — півтораста дві копи; Яким Довгополий — п'ятсот кіп винен грошів; Супрун, що Безноску держить, винен сорок кіп грошів, заставка його жупан оксамитовий, червоний; Пшенична Кирилова винна сімнадцять кіп грошів; Павло Свитка винен дванадцять кіп грошів, Яким Чернищенко винен тридцять кіп грошів; Харко Гуценко винен чотиридесять (сорок) золотих, міщани винні шістдесят кіп грошів, брав Коваленко Юско та Бондаренко; Скрипчишині дочки винні десять кіп грошів, а більш того ні мені, ні я нічого нікому не винен, тільки господові богові душу мою грішну; а хто б мав після моєї смерті в убогу мою маєтність (втручатися), в опікунів моїх відбирати, позивати і мою духівницю касувати, судитися, — той зі мною на тому світі розсудиться, на страшному суді Христовому, перед суддею нелицемірним...

№ 4

Дарчий запис Галшки Гулевичівни на ґрунт в Києві для фундації на ньому православного монастиря

Року 1615, місяця жовтня 14 дня

Я, Галшка Гулевичівна, малжонка его милости пана Стефана Лозки, маршалка Мозырского, съ позволеньемъ его милости на нижей написанные речи, въ семъ листе помененые и выражоные, будучи я на тълъ и умысле добре здоровая, явно и доброволно сознаваю тымъ моимъ добровольнымъ листомъ записомъ, ижъ я въ старожитной святой всходнее церкви православной вере статечне живучи, а побожною ревностью въ ней палаючи, на розмноженъе хвалы Бога въ Тройцы единаго, изъ любве и милости братій моихъ народу россыйского¹, для збавенья души своее, з давныхъ часовъ умисливши церкве Божой добре учинити и милосердный учинокъ прагнучимъ того показати, того жъ ныне skutкомъ выконываючи, правовернымъ и благочестивымъ христіанамъ народу россыйского, въ поветехъ воеводствъ Киевского, Волынского и Брацлавского будучимъ, станомъ духовнымъ и светскимъ, инокомъ, священникомъ и діакономъ чину мнишского и чину мирского. Такъ же освещонимъ княжатомъ, вельможнымъ паномъ, шляхте и якого жъ колвекъ инога заволянъя и стану людемъ россыйскимъ, а еднакъ тымъ тилько, которые въ православной благочестивой церкви всходней набоженства греческого вере, въ послушенстве тежъ и благословенстве святейшаго патріарха Константинопольскаго, власного и належачого зверхнейшого пастыря народови россыйскому, неодменне трвають и трвати будутъ, даламъ, дароваламъ, записала

¹ Термін «народу россыйского» в тексті вжито в значенні давньоукраїнському, себто мова йде про український народ, який мешкає, як зазначено далі, «в повітах Київського, Волинського та Брацлавського воеводств».

и фундоваламъ, и на вечные часы даромъ вечным и неотозваннымъ даю, дарую, записую и фундую добра мои власные дедичные, права и вольности шляхетское будучіе: «дворъ мой власный на всемъ и зъ пляцомъ, который отъ помененного пана малжонка моего вечною даровизною маю, въ месте Кіеве лежачій межи улицами певными, то есть: зъ одной стороны улицы, которая ведетъ отъ рынку ку Днепрови мимо дворъ пана Василя Ходики Креницкаго скарбно-го кіевского, а з другое также улицы, которая ведетъ от рынку ку Днепрови мимо дворъ Кръштофа Золотаря и Петра Нечая, мещанъ кіевскихъ, а третее съ приходу отъ рынку ку двору Соленика, а четвертое тылом о тынъ ку дворови небожчика Федора Миткевича, бывшаго бурмистра кіевского, зо всіми до того двора и пляцу правы, пожитками, приходами и всякими належностями и принадлежностями, и такъ широко и довго, яко здавна въ себе ся маеть не оставуючи, а то на монастырь ставропигіонъ патріаршескаго общаго житія по Василю Великому, такъ же и на школу детемъ, такъ шляхетскимъ, яко и местскимъ, и на иный способъ богоугоднаго житія, который бы служилъ ку збавенью христіанскому и ку выконанью милосердныхъ учинковъ, а при томъ и на гостинницу странниковъ духовныхъ, веры церкви всходнее будучимъ, такъ еднакъ, абы той монастырь и школа и увесь чинъ и строеніе по закону и по чину церкви католическое всходнее, набожества греческого, и подлугъ семи вселенскихъ соборовъ и по преданію святыхъ отецъ греческихъ ряжено и справовано. Еще жъ дарую и то, ижъ естълибы кто, любо зъ духовныхъ любо зъ свецкихъ, зъ большихъ и зъ меньшихъ, будучи въ сполечности зъ живучими на той фундаціи и ставаючи въ справе, зъ якое колвекъ причины, презъ ко-го колвекъ взглядомъ тое фундаціи и общаго житія на ней заданое. напотомъ отступилъ и хотелъ бы якую належность себе мети до тое фундаціи и того запису нынешнимъ моимъ вызнаньемъ отдаляю, а въ той же фундаціи, по отданью того добра зъ пляцом на хвалу Божую вышменованымъ способомъ, а ни я сама, а ни потомкове мои не маемъ мети жадного вступу а ни въжитку, а ни тежъ подаванья на помененную фундацію привлащати себе не будутъ мочи вечными часы. подъ закладомъ десяти тысячей золотыхъ польскихъ и подъ нагородженьемъ вшелякихъ шкодъ и накладовъ, кромъ вшелякого доводу и присяги телесное, на голое реченье слова. И абы тежъ тая фундація скутокъ свой брала, теды заразъ въ той дворъ и на его пляц духовныхъ и свецкихъ православныхъ, а меновите благоверного священноинока отца Исаію Купинского и прочіихъ зъ чернцовъ, также тежъ и школу впровадиламъ и впроважаю, онымъ, такъ и всемъ духовнымъ и светскимъ, яко се поменило, православья церкви всходнее будучимъ, въ skutечное держанье и посессію по-

ступуючи при возномъ и при шляхте на то приданымъ. Потомки тежъ свои на то обликую, же жаднымъ способомъ перешкоды въ той посессіи тамъ мешкающимъ православнымъ въ иночестве ивъ школе. И всякомъ строеніи тамъ перебувающимъ. чинити не мають, подъ закладомъ таковымъ же десяти тысячей золотыхъ польскихъ и подъ нагороженьемъ вшелякихъ шкодъ и накладовъ, кромъ вшелякого доводу и присяги телесное, только на голое реченье слова. До того особливе варую, еслибы чого Боже уховай, презьякое угиснение или презъ якіе колвекъ пернесуды, иноцы и христаіне, вышей помененные. вытеснены и одсуждены были от тое фундаціи, данины моее, а кто колвекъ и якимъ колвекъ способомъ хотелъ бы поседати тую мою фундацію и все, што бы тамъ было збудовано и зафундовано, теды той дворъ и пляцъ зо всемъ се вернути въ домъ мой маеть и на власные, одъ якое колвекъ лінії идучіе, потомки мои спадати будетъ, которые то зась потомки мои и хто колвекъ таковой, беручи въ посессію пляцъ той и зо всемъ на немъ будованьемъ, инокомъ и при нихъ стоячимъ правовернымъ, изгнаннымъ и вытесненнымъ оттоля, повинны будутъ таковое жъ ваги и цены кгрунту шляхетского права и вольности на своихъ грунтехъ власныхъ выделить. або суммою пиняжною подлугъ шацунку певныхъ людей заплатити и советом¹ нагородити, подъ закладомъ такимъ же десяти тысячей золотыхъ польскихъ и подъ нагороженьемъ вшелякихъ шкодъ и накладовъ, кромъ вшелякого доводу и присяги телесное, только на голое реченье слова. О што все державцы и посессорове тое фундаціи моее и ктиторове того монастыря будутъ мочи всякихъ противниковъ того запису фундушу моего позывати до вшелякого суду земского, кгородского, трибуналского, въ который колвекъ повесть и воеводство, где будучи запозваны, за первшимъ позвомъ, на року першомъ, яко завитомъ, ставши, усправедливитися, жадныхъ вымовъ и оборонъ себе ку помочи не беручи, заруку и шкоды заплатити будутъ повинны только кротъ, колько бы тотъ записъ нарушонъ былъ и спротивленя се якое въ чомъ колвекъоному ставало. А по заплаченью тыхъ зарукъ и по нагороженью шкодъ и накладовъ, предъсе сес записъ з нынешнею фундаціею у каждого суду и права, на каждомъ местцу, при цалой, зуполной и досконалой моцы захованъ и держанъ быти маеть на вечные часы. А наконецъ еще и то варую, же еслибы потреба указала церкви Божое, а православные христаіне, которымъ записъ той служитъ, того бы по мне, Галшце Гулевичовне Ложчиной, маршалковой мозырской, жадали, то есть объясненя або поправки тое фундаціи и запису, теды то повинна буду учинити и заховую себе на то всякую волность нынешнею приданую кондиціею. И на

¹ Совето, совито — в подвійній сумі.

то мѣ дала той мой фундушовый листъ и добровольный записъ съ притисненіемъ печати и съ подписомъ руки малжонка моего его милости пана Стефана Лозки, маршалка повету Мозырского, яко того, отъ которого тую данину и вечную даровизну маю. И съ притисненемъ печати и с подписомъ руки моее власное... Деялося и писано въ Києве, подъ роками земскими, року тысяча шестьсотъ пятнадцатого, месяца октября чотырнадцатого дня...

№ 5

Запис п. Марі Борзобогатовни Красенської про умови добровільного розриву її шлюбу з п. Яцком Добрилчицьким, з наданням обом сторонам права вступати в нові шлюбні союзи¹

Року 1564, місяця червня 7 дня

Я Маря, Борзобогатовна Красенского² ознаймую тым моим листом нинешнимъ и напотом будучим, кому потреба будет вѣдати, штомъ я была з воли Божое и дару его святое милости пошла в малжонство за пана Яцка Стецковича Длобырчицького, с которым мешкаючи час немалый в стане малжонскомъ, потомство от Бога Сотворителя нам даное межи собою сплодилисмо; а иж отъ годов мало не двоих, з гнѣву и допущеня Божого, якоесь нетрафное мешкане межи собою маючи, узявши розниці великие и росторгнене я з мужем своим, мешканя жадного ведле станумалжонского мѣти не могли есмо³. Бачачи то я по мужу своем мысль отменную и хутку мне, жонѣ своей, не такую, яко есть обычай малжонку противо малжонци показоват, и разумелам то, же я мешканя доброго з нимъ вже по сесь час мети не могла, не з жадного примушеня ани понуженя, одно добровольно, в целом а зуполномъ здоровю будучи, а не хочачи болшого зайштя и розницъ межи собою множити, по сесь часъи на потомные часы малжонка своего пана Яцка Стецковича с того мешканя моего малжонского, которое с нимъ по всѣ часы мѣла, от себе от малжонства волным чиню: я от него прожна, а он от мене. А иж нас Пан Богъ за грехи наши тым наведити и малжонство разлучить рачил, я, Пану Богу поручивши, позволяю пану Яцку кого хотя поняти, а мне теж волно замуж за кого хотя по-

¹ Памятники Киевской комиссии для разбора древнихъ актовъ. — Т. I и II. — Киевъ, 1898. — С. 385–390.

² Акт такого самого змісту видав і чоловік М. Борзобогатой Красенської Яцко Добрилчицький. Див.: Архив Юго-Западной Россіи. — Ч. VIII, т. III. — К., 1909. — С. 71.

³ Як бачимо, офіційною причиною розлучення в документі виставлена лише незгода між чоловіком і жінкою. А «вызволенье з малженства» здійснюється за згодою обох сторін.

ити¹. А што ся тычет детей наших, тые мают быти: при мне двѣ дочце, Макгдалена а Настасия, а при пану Яцку сыны два, Иван а Яким. Тыми так я, яко и он, водле повинности хрестьянское, опекаются и старати о них, яко цнотливымъ родицамъ о детех своих пристроить, иаеиъ вѣчне, в жадном артикуле того ростаня и постановеня нашего не зрушаючи, под зарукою его королевское милости пяти сот копами грошей, ав стороне пана Яцковой такеж пятсот копами грошей, а заплативши тые заруки, предся тое постановене вечно держано и в покою на обе стороне заховано быт маеть. А при томъ были и того добре свѣдоми: его милость панъ Андрей Русин, подстаростий Луцкий, а панъ Михайло Корытенский, которые ихъ милости панове вышшей поменены печати свои за прозбою моею к тому моему вызнаному листу приложили, а ия тежъ сама печать свою приложила и руку подписала (підкреслено нами — О. К.)². Писан в Луцку, лета Божого нароженя тысяча пят сот шестьдесят четвертого, месяца мая двадцат сегого дня³.

¹ Обидві сторони, не звертаючи жодної уваги на чинні канонічні правила давали, як бачимо, один одному дозвіл на повторне одруження: «Позволяю пану Яцку кого хотя поняти, а мне теж волно замуж за кого хотя пойти...»

² Про використання жінками шляхетного стану підпису та особистої печатки див.: Кривоший О. П. Материзна. Жінка в правовій культурі українського народу (X — перша половина XVII ст.). — Запоріжжя, 2001. — С. 38–39.

³ Як бачимо, «розлука» проводилась без участі духовної влади. Було, очевидно, достатньо, аби в присутності свідків обидві сторони видали один одному «ропусные листы», а потім «оголосили» їх перед урядом для внесення до актових книг. Хоча такий спосіб розлучення і йшов супроти канонічних постанов та положень Литовського статуту, який справи «розводів» цілком віддавав до компетенції духовного суду, проте народний погляд (узвичаєні, ніде не зафіксовані норми, які, однак, відповідали нардному поняттю справедливості та правопорядку), мав перевагу над «писаним» правом. Вільна «розлука» як законодавчо визнаний акт в окремих регіонах України існувала майже до кінця XVII ст.

РОЗДІЛ V.

Жіночі постаті в історії України Литовсько-польської доби

Практика переконує, що історія в шкільному курсі краще засвоюється через асоціації з конкретними історичними особами, через події, пов'язані з діяльністю певних людей. Історичні події, явища, процеси поза впливом на них яскравих особистостей, викликають в учнів різних вікових категорій значно менший інтерес, ніж бачення історії через її «людський» бік, через призму особистості конкретної людини¹. Засвоєння учнями інформації про життя і діяльність того чи іншого історичного діяча в усій їхній суперечливості та складності в контексті суспільних процесів сприяє формуванню в підлітків критичного мислення та інтересу до історії як предмета.

Гортаючи сторінки підручників, хрестоматій і методичних посібників, знайомлячись з політичною культурою України литовсько-польської доби, освітою, мистецтвом та літературою, читач помічає, що увага істориків звернена переважно до чоловічих постатей. А от діяльність жінок, які поряд із чоловіками були активними учасницями більшості суспільно-політичних процесів, що відбувалися на українських землях в означений період, ще й досі залишається невисвітленою. У пересічного читача, насамперед підлітка, складається враження, ніби жінки ніколи й не жили на овіяних козацькою славою берегах Дніпра. Або ж їх було так мало, що вони не полишили історичного сліду, достатнього для відтворення образу жіночої активності.

Та чи відповідає дійсності такий підхід до інтерпретації вітчизняної історії XVI — першої половини XVII ст.? Це, аж ніяк не риторичне запитання, ставимо тому, що ні в підручниках, ні в методичних посібниках, ні в програмі шкільного курсу історія повсякденного життя українського жіноцтва та історичні постаті українських жінок литовсько-польської доби не розглядається. Хоча така необхідність уже давно назріла.

Вона визначається як перспективами розвитку української держави, якій урешті належить увійти до європейської співдружності й привнести туди свою культурну спадщину, так і нагальною потребою пом'якшення (демілітаризації) історії українського на-

¹ Див.: Приходько А. Жіночі імена на сторінках історії Давньоруської держави / А. Приходько // Історія в школі. — 2008. — № 4 (квітень). — С. 27.

роду, яка й до сьогодні уявляється безкінечним ланцюгом із війн, селянсько-козацьких постань і бунтів. І це при тому, що формування козацтва було лише одним з аспектів багатогранного культурного й суспільного життя українського народу XVI — першої половини XVII ст.

Княгиня Анастасія Гольшанська Заславська та її Пересопницьке Євангеліє

...Аби люд християнський посполитий говорив з Богом рідною мовою...

Пересопницьке Євангеліє

Друга половина XVI — перша половина XVII ст. характеризуються в історії України помітними структурними зрушеннями в соціально-економічній, політичній, культурній та духовній сферах українського суспільства. У цей період на українських землях тривав активний процес формування самосвідомості українського етносу, що здійснювалось на двох рівнях: побутовому та ідеологічному. Перший проявлявся через етнічне самоусвідомлення, другий — через боротьбу за національні права та культурні традиції народу: за офіційне визнання української мови, за чистоту релігійних канонів, утворення національно-державних інститутів.

В означений період українські жінки вищих суспільних станів часто нарівні з чоловіками були активними оборонцями батьківської віри, культури, традицій і рідної мови. Вони намагалися всіляко сприяти інтелектуальній діяльності суспільства, створювали належні умови для поширення освіти і наукових знань, налагодження книговидавництва, дбали про вкорінення нових гуманістичних ідей.

Серед інтелектуальної еліти тих часів особливе місце належить Анастасії Юрїївні Гольшанській Заславській (Жеславській), дружині волинського князя Козьми Івановича Заславського (Жеславського), чиїми зусиллями і коштом з'явилась на світ українська Першокнига — Пересопницьке Євангеліє, писане живою староукраїнською мовою.

Княгиня Анастасія Гольшанська зуміла реалізувати найгодовнішу ідею свого часу — переклад Святого Письма живою народною мовою, а також уживання народної мови в Богослужінні. У післямові до Євангелія сказано, що переклад зроблений «...для ліпшого врозуміння люду християнського посполитого» і що писано це «накладом благоверной і Христолюбивой княгині Козьми Івановича Жеславського Параскеві». Параскева — ім'я княгині Заславської в чернецтві, бо останні роки життя вона була ігуменею жіночого монастиря в місті Заславі.

...Чи мріялось княгині Анастасії Гольшанській та її однодумцям в далекому 1561 році, що через чотириста п'ятдесят років саме

на Пересопницькому Євангелії, ідейним творцем і меценатом якою була ця мудра і далекоглядна жінка, буде складати присягу на вірність народові України Президент незалежної Української держави?

Та про все по порядку...

Княгиня Анастасія (Настасія) Юрїївна Гольшанська Заславська походила з роду Гольшанських, протопластом яких були відомі литовські князі Гедиминовичі.

Представники цього роду свого часу обіймали провідні посади в урядах Великого князівства Литовського, мали володіння в землях України, Литви та Білорусі, сповідували православну віру і вважались опікунами Києво-Печерського монастиря.

Батько кн. Анастасії, Юрїй Іванович Гольшанський (Dubrowicki-Holszanski) (?–1536), був князем дубровицьким, степанським і гольшанським. Мати, Марія Андрїївна, походила з роду волинських князів Сангушків. У родині виховувалось восьмеро дітей — троє хлопців: Сімеон, Іван і Влодзимеж та п'ятеро дівчат: Олена (Олександра), Софія, Федора (Федка), Анастасія і Богдана.

Час народження Анастасії Юрїївни дослідники визначають між 1506–1510 роками. Після 1525 року Анастасію видали заміж за князя Кузьму Івановича Жеславського (Заславського) (?–1556). Резиденцією князів Заславських був Жеслав (Заслав). Вочевидь, тут і жила разом із чоловіком Анастасія, яка після шлюбу почала іменуватись княгинєю Гольшанською Жеславською (Заславською). У шлюбі з Кузьмою Івановичем княгиня народила двох дітей — сина Януша Івана Заславського (?–1562), який успадкував Заслав, і доньку Анну (1527–1582), яка одружилась із волинським князем Іваном Федоровичем Чарторийським і почала зватися кн. Заславською Чарторийською. Родинний маєток цієї гілки роду Чарторийських знаходився в м. Клевань, неподалік містечка Пересопниця і Пересопницького монастиря.

Гольшанські і Чарторийські здавна були пов'язані тісними родинними стосунками. Річ у тім, що бабуся кн. Анастасії по батьковій лінії, Анна Михайлівна Гольшанська, походила з роду православних, волинських князів Чарторийських, які здебільшого були палкими прихильниками освіченості і сприяли тому, аби православні монастирі були центрами духовної культури...

Родинне життя Анастасії Юрїївни склалося. Вона піклувалася про милого «малжонка» кн. Кузьму Івановича, виховувала дітей і опікувалася маєтковими справами.

Та навесні 1556 року в родину князів Заславських прийшли туга і смуток. Помер любий чоловік і батько двох уже повнолітніх дітей князь Кузьма.

Охоплена тугою княгиня довго не вагалась. Передавши маєтності в управління синові Янушу Івану, вона вирішила піти служити до православного жіночого монастиря. А в пам'ять про чоловіка і, вочевидь, за прижиттєвою домовленістю з ним, створити Євангеліє, якому б не було рівних в усій окрузі. За часів, про які тут ідеться, подібні дії жінки-вдови сприймалися як традиційна для шляхетського загалу повага до чоловіка-небіжчика та його прижиттєвих чеснот. Практика передавання богослужбених книг у пам'ять про померлих до церков і монастирів була доволі поширеною, і найближче оточення княгині Гольшанської всіляко сприяло її намірам та старанням...

Дванадцятого червня 1556 року княгиня разом із сином Янушем Заславським складає дарчий акт про надання монастиреві в селі Двірці маєтностей. В Акті зазначалося: «Я, князь Януш Іван Кузьминич Жаславський, виповняючи волю небожника князя його милості отця мого, разом з її милостю маткою моєю княгинєю Анастасією рівною Гольшанською Жаславською, віддаємо тії ім'я, що отець мой небожчик князь Козьма Іванович Жаславський міг надати монастиру нашому Дворецькому к церков Святої Троїці». Князь Януш Заславський згодом стане відомою в Речі Посполитій людиною, хоробрим воїном і талановитим воєначальником. Здобуде славу в битвах із татарами під Збаражем, із турками під Цепорою та запорозькими козаками. А ще покине батьківську віру і стане першим із роду Заславських віровідступником...

За два місяці після тієї події 15 серпня 1556 р. в селі Двірці, неподалік містечка Заслав, за волею кн. Анастасії Гольшанської Заславської почало творитися Євангеліє, яке згодом стане відоме як Пересопницьке.

У середині XVI ст. релігійні ідеї в очах поспільства набувають значення своєрідного символу, осердя, навколо якого консолідувалась самосвідомість українського етносу.

Усі народи Європи, які сповідували католицтво, творили молитви латиною, а не рідною мовою. У православних країнах Східної Європи молилися так званим церковно-слов'янським «язичієм». Що ж до українських земель, то тут спілкувалися в основному староукраїнською мовою, а молитися мусили церковнослов'янською.

Спроби подати святе письмо народною мовою роблять ще перші діячі слов'янського друку — Швайполь Фіоль (видає перші книжки у Кракові 1491 р.), Франциск Скорина (видання 1517–1519 рр. у Празі), за ними починаються на Волині проповіді Євангелій руською (так в ті часи називалися українська і білоруська мови), а свідомі представники інтелектуальної еліти Волині починають шукати можливостей і коштів для перекладення богослужбених книг

рідною мовою. Бо «хотіли не самих успіхів церкви, а відродження національного поступу й життя», збереження давніх батьківських традицій.

А православна церква виступала радше в ролі найзрозумілішого тодішнім жителям українських земель символу українства. Серед перекладів староукраїнською мовою конфесійних творів першорядне місце, поза всяким сумнівом, належало Євангелію — одній із найпопулярніших книг Нового Заповіту, що широко використовувався в богослужінні. Потреба в перекладі гостро відчувалася ще й через те, що незважаючи на тісну взаємодію української літературно-писемної і церковнослов'янської мов, відмінність між ними невпинно поглиблювалася.

Поява перекладу Євангелія живою українською мовою, дуже близькою до народнорозмовної, означала розширення її функціональних можливостей, засвідчувала самоусвідомлення та самоідентифікацію українського етносу. Тож, «аби люд християнський посполитий ліпше розумів Святе Письмо та говорив з Богом рідною мовою», у червні 1556 року княгиня Анастасія Заславська береться за втілення в життя задуманої справи — переписування, оформлення та перекладення текстів Євангелія староукраїнською мовою.

Для роботи над перекладом княгиня Анастасія, вочевидь, за порадою зятя, володаря Пересопницької округи та Пересопницького монастиря Пречистої Богоматері, кн. Івана Федоровича Чарторийського, запросила архимандрита цього монастиря Григорія і переписувача Михайла Василевича із Санока.

Своєрідним керівником проекту, як сказано в післямові до Євангелія, написаному Михайлом Василевичем, був архимандрит Григорій, доволі високоосвічена людина свого часу. Він володів кількома мовами: сучасною йому українською, слов'янською, польською, чеською, латиною і, можливо, навіть грецькою та німецькою.

У післяслові до Євангелія він зображений як глибоко віруюча і благочестива людина. Розуміючи важливість роботи, Григорій день і ніч молився за те, аби Господь сподобив його «видіти діла свого кінець». Молилась за це і княгиня Анастасія...

Не відставав від архимандрита Григорія й переписувач Михайло Василевич, син протоієрея саноцького. Маючи добру освіту, він не тільки переписував, але й складав приписки та післямови до кожної із чотирьох частин рукопису.

Роботу над книгою Григорій і Михайло розпочали в монастирі Дворецькому, можливо, в церкві Святої Тройці, якій, згідно з волею покійного кн. Заславського, було надано фундуш. У цьому монастирі ними було переписане перше Євангеліє від Матвія. І в день

«о Успенію Пресвятої Богородиці», як сказано в післямові, роботу над першою частиною Євангелія було закінчено...

Завершувалася благородна праця вже в Пересопницькому Пречистенському монастирі в містечку Пересопниця. Сюди, в маєток зятя, кн. Чарторийського (донька Анна взяла шлюб із кн. І. Ф. Чарторийським (гілка княжого роду Чарторийських на Клевані) ще в 1547 р.), кн. Гольшанська переїхала разом з архимандритом Григорієм і переписувачем Михайлом, привізши із собою першу частину Євангелія. На той час кн. Анастасія вже була невиліковно хворою, проте бажання «видіти діла свого кінець» додавало їй сили й наснаги.

Аби прискорити роботу, кн. Чарторийський і кн. Анна, вірогідно, залучили до роботи ще одного писця. Це помітно, бо основний текст Пересопницького Євангелія виконаний уставом двох почерків, які, зрозуміло, належать двом різним особам. Тобто до роботи був залучений ще один переписувач, який, найімовірніше, працював у тому ж таки Пересопницькому Пречистенському монастирі.

Монастир Пересопниця Пречистої Богоматері, як названо його в описі Луцького замку від 1545 року, «з веку» перебував у володінні князів Чарторийських. Першою власницею монастиря по жіночій лінії стала бабуся кн. Івана Федоровича Чарторийського — Софія Немирич, яка пожиттєво («до ее живота») тримала, відповідно до грамоти великого литовського князя Сигізмунда, «манастырь тот на имя Пересопницю».

1598 року Пересопницький монастир перейшов у власність Катерини Іванівни Чарторийської, онуки кн. Заславської, одруженої з каштеляном брацлавським Василем Загоровським.

Невдовзі власницею Пересопниці стає ще одна онука кн. Заславської, княгиня Олена Іванівна Чарторийська (за чоловіком — Горностай). Княгиня Горностай-Чарторийська мала не лише добру освіту, а й традиційне для жінок із роду Чарторийських і Гольшанських покликання благодійниці та меценатки. Княгиня Олена відкрила при монастирі «шпиталь для убогих і недужих та школу для науки дітей», а також самостійно склала для цього монастиря статут. Є свідчення того, що племінниця кн. Олени по батьковій лінії, донька православного князя Михайла Федоровича Чарторийського і Софії Юріївни Ходкевичівни кн. Софія Михайлівна Чарторийська Боговита Шумбарська (шлюб із Вацлавом Боговितिном Шумбарським перед 1589 р.), також надавала значні пожертви Пересопницькому монастирю. А у своєму маєтку в м. Рахманові на Волині вона високоосвічена жінка на власні кошти відкрила друкарню. У ній 1609 р. було надруковане відоме «Учительное Євангеліє» видатного церковно-освітнього діяча, письменника і друкаря Кирила

Транквіліона (Ставровецького). Княгиня Софія Чарторийська володіла іноземними мовами і навіть самостійно перекладала з грецької українською мовою Святе Письмо. У посвяченні «Учительного Євангелія» сказано, що більшість євангельських і апостольських бесід «преложила с грецького языка на словенский старанням, промыслом и коштом своим светлой памяти ее милость кнежна Чарторыйская София...». На похороні княгині Чарторийської (1618 р.) відомий церковний діяч тієї епохи Лаврентій Зизаній виголосив зворушливу проповідь «Поучение при погребі Софии княгини Чарторыйской» про її праведне життя та діяльність.

Пересопницький рукописний осередок прихильника «старовини» і православних традицій князя Івана Федоровича Чарторийського був розташований неподалік від містечка Загорів, у якому в першій половині XVI ст. також сформувався значний інтелектуальний та рукописний осередок. Власники маєтку в Загоріві, шляхтичі Загорівські, були знаними меценатами книжкової справи і фундаторами початкових шкіл.

Донька кн. Івана Федоровича Чарторийського Катерина була, як відомо, дружиною одного з братів Василя Петровича Загорівського.

Зберігся «духовний заповіт» Василя Загорівського, надісланий ним із татарського полону. Згідно із заповітом, частина коштів мала бути витрачена на придбання Євангелія, Апостола, Псалтиря та інших книг, необхідних для церковного вжитку, а також на виготовлення цих книг на місці.

Для цього Василь Загорівський наказував знайти «доброго дяка... з доброго зводу жеби уставнично пісал, аби каждый тий день по три тетраді дестних справедливо, а не фальшиве написал...»

Як бачимо, меценати Пересопницького і Загорівського рукописних осередків перебували в доволі тісних ділових та родинних зв'язках. Навіть більше, шляхтичі Загорівські Петро і вже згадуваний Василь були членами антикатолицького культурно-освітнього гуртка православних магнатів Волині, до якого входили князі К. К. Острозький, О. Ф. Чарторийський, Р. Ф. Сангушко, московський князь-емігрант А. М. Курбський та інші. Є свідчення про те, що донька княгині Анастасії, Анна Кузьмівна Чарторийська, також брала активну участь у діяльності цього гуртка і мала тісні ділові стосунки з його членами.

...29 серпня 1561 року роботу над рукописом було завершено. Вона тривала цілих п'ять років.

Хочеться вірити, що княгиня Анастасія (Настасія) Гольшанська Заславська таки узріла вбране в шкіряну обкладинку творіння свого духу і помислів... Бо померла вона того ж таки 1561 року,

подарувавши світові й багатьом прийдешнім поколінням українців безцінний скарб — розкішну рукописну книгу, писану пізнім уставом на пергаменті форматом 380 x 240 мм. Складалося Євангеліє княгині Гольшанської Заславської з чотирьох частин загальним обсягом 964 пергаментні сторінки. Рукопис був розкішно орнаментований і прикрашений високохудожніми різнокольоровими заставками та мініатюрами. За красою й багатством оздоблення Пересопницьке Євангеліє й досі не має собі рівних серед українських рукописів. Так народилась і пішла у тривале, сповнене бурхливих подій життя безцінна книга українського народу, його духовний скарб і вічний символ українства.

Децю згодом, у 1570-х роках, так само на Волині, міщанин Василь Тяпинський надрукував у своїй друкарні Євангеліє руською (українською) мовою, а в передмові до нього гаряче відстоював право народної мови в літературі. 1581 року волинський шляхтич Негалевський, який жив у Кременецькому повіті, неподалік села Теслугова, перекладає «мовою руською» Євангеліє, що увійшло в історію українського письменства як «Євангеліє Негалевського»...

Майстерно оздоблені пергаментні сторінки славного Пересопницького Євангелія гортала не лише рука української княгині і меценатки Анастасії Гольшанської Заславської та її сподвижників, а й славного гетьмана України Івана Мазепи та геніального сина українського народу Тараса Шевченка...

Після зруйнування Пречистенського монастиря доля книги протягом тривалого часу була невідомою. Майже через півтора-ста років (1701 р.) її передарував Переяславському єпископському престолові гетьман Іван Мазепа. Згодом пам'ятка опинилася в бібліотеці Переяславської семінарії, де 1837 року з нею ознайомився відомий славіст О. М. Бодяньський. Після переведення духовної семінарії з Переяслава до Полтави (1862 р.) Пересопницьке Євангеліє також було перевезене до цього міста. На початку XX ст. рукопис було передано до Полтавського книгосховища.

Із 1947 року Пересопницьке Євангеліє перебуває у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського... А від 1991 року на Пересопницькому Євангелії складають присягу на вірність народові України Президенти незалежної Української держави.

Чотириста п'ятдесят років поспіль мільйони українців продовжують промовляти до Бога рідною мовою: «...Отче наш, котрий еси на небесах, нехай святить ім'я твоє. Нехай приде царство твоє й нехай будет воля твоя яко в небе, так і на землі...»

Промовляють, як про те мислила і як того досягла власним коштом і силою духу благовірна волинська княгиня Анастасія Юрїївна Гольшанська Заславська та її однодумці.

Галшка Гулевичівна Лозка — фундаторка Києво-Могилянської Академії

Галшка Гулевичівна походила з українського шляхетного православного роду Гулевичів, відомого в історичних джерелах від початку XVI ст.

Гулевичі були серед найбагатших землевласників Волинської землі. Представники цього роду обіймали високі посади — воевод, підстарост, хорунжих тощо. Дід Галшки, Федір Гулевич, згадується в документах за 1539 рік як Володимирський намісник. 1540 р. він висвячується за королівським привілеєм на луцького православного єпископа під ім'ям Феодосій. П'ятеро його синів — Михайло, Григорій, Роман, Януш і Василь — були відомі як громадські діячі Волинської землі, захисники батьківських традицій і православної віри. Дем'ян, син Михайла Гулевича, брав участь у церковному Берестейському соборі (1596 р.) на боці православних депутатів. Василь Гулевич, наймолодший із синів Феодосія, був людиною заможною і поважною, обіймав посаду підстарости, а від 1569 р. і воеводи Волинської землі. Обіймав він цю посаду до самої смерті (1601 р.).

У родині Василя було п'ятеро дітей: троє синів — Андрій, Микола, Бенедикт та дві донечки — Анна, пізніше одружена з князем Юрієм Пузиною (1590), і наймолодша з дітей, Галшка.

Ім'я Галшка (Галжка) було доволі поширеним за тих часів на українських землях. Утворилося воно, найімовірніше, від польського імені Галжбета або Галшбіта, тобто Єлизавета.

Отже, Галшка (Єлизавета Василівна) Гулевичева народилася на Волині, найвірогідніше, 1577 р. Дитинство і юність наймолодшої Гулевичівни пройшли в маєтку батька. У домашній школі, разом зі старшими дітьми Гулевичів, Галшку навчили письма, читання, церковних співів та арифметики. 1594 р. Галшка одружується з Христофором (Кшиштофом) Потієм, сином берестейського каштеляна, а згодом Володимирського єпископа Адама (Іпатія) Потія, який був одним із головних ініціаторів і провідників Берестейської унії. Із часом Іпатій Потій став Київським і Галицьким греко-католицьким єпископом (1599–1613) та визначним українським письменником-полемістом.

Про одруження Галшки довідуємось із двох відомих нині документів кінця XVI ст. У першому, датованому 24 грудня 1594 р., розповідається про надання Василем Гулевичем доньці Галшці посагу на одруження: 5 тисяч злотих польських, 1000 кіп грошей литовських та різної рухомості такої ж вартості. Другий повідомляє про передання зятю Христофору в тимчасове користування, до викупу, маєтку Несвіч. Обидва документи були підписані обома членами подружжя — Христофором і Галшкою. Галшка поставила підпис «рукою власною» руською мовою, а її чоловік — польською.

Очевидно, що в шлюбі Галшка трималась батьківських традицій і залишалась відданою православної вірі.

Від шлюбу з Христофором Пузиною народилась донька Катерина, яку згодом, уже будучи вдовою, Галшка віддала заміж за православного Оршанського хорунжого Миколу Млечка, накликавши гнів братів покійного чоловіка — Яна й Петра Потіїв, які офіційно вважалися опікунами Катерини.

1606 р. Галшка вдруге бере шлюб зі Стефаном Лозкою, представником заможного українського шляхетного роду Київщини, відомого від початку XVI ст. Він обіймав на той час посаду підчашого Київського й маршалка Мозирського.

Стефан (Штефан) Лозка був знайомий із сім'єю Гулевичів, мав із ними тісні ділові стосунки. Двоюрідна сестра Галшки — Анна Гулевичівна, донька Януша (Івана) Гулевича, була одружена з братом Стефана — Лавріном Лозкою. Саме Лавріну передає Стефан Лозка, уже в зовсім похилих літах, маршалство Мозирське й доручає опікуватися сім'єю після його смерті. Стефан і Галшка оселяються в Києві.

Шлюб, очевидно, був договірним, бо нерівним (за віком). Галшка на той час мала близько 30 років, а Стефану вже було під 60. Незабаром у сім'ї народився син Михайло Стефанович. У документах за 1613 р. він значиться як неповнолітній «літ не маючий».

Після народження сина Галшка робить справу, яка уславила рід Гулевичів та назавжди пов'язала її ім'я з Києво-Могилянською академією. Вона надає свій двір і свою землю під Київський Братський монастир та Братську школу, ретельно обміркувавши це рішення спільно з чоловіком. Галшка Гулевичівна Лозчина, вочевидь, за його порадою та з огляду на поважний вік чоловіка, приєднується до гурту засновників і меценатів Києво-Могилянської колегії. Патроном колегії був благодійник православних монастирів, у майбутньому тесть гетьмана України Івана Виговського, Богдан Стеткевич, якому присвячено виданий у Лаврській друкарні 1636 р. панегірик «Trigonus radosci...».

Земля, яку дарує Галшка під школу і монастир, була її повною власністю, дарованою їй чоловіком Стефаном у вічне користування.

14 жовтня 1615 року Галшка, «побожною ревністю палаючи», складає й підписує дарчий акт (фундуш), а 15 жовтня вносить її при поважних свідках (серед яких був присутній і її чоловік Стефан) до книг київських гродських (магістратських), після чого рішення набуло юридичної ваги.

У дарчому акті Галшка Лозчина викладає мотиви, якими керується, приймаючи рішення подарувати братству землю: «Я, Галшка Гулевичівна, дружина його милості пана Стефана Лозки, маршалка Мозирського, за згодою його милості на все нижче викладене, будучи

здорова тілом і розумом, явно добровільно усвідомлюю цим моїм добровільним листом, що я, живучи постійно у давній святій православній вірі Східної Церкви і побожною ревністю палаючи до неї, з любові й приязні до братів моїх — народу руського і для спасіння душі своєї з давнього часу умислила Церкві Божій добро учинити...»

Далі в акті Галшка наголошує, кому вона призначає свій дар: «Даю, дарую і записую правовірним і благочестивим християнам народу руського в повітах Київського, Волинського і Брацлавського станом духовним і світським: інокам, священникам і дияконам чину чернечого і чину мирського, сіятельним княжатам, вельможним панам, шляхті і всякого іншого звання і стану людям руським, однак тим лише, котрі в благочестивій Східній Церкві тривають і тривати будуть».

Подарована Галшкою маєтність лежала в самому центрі Подолу, головній частині Києва, поблизу ринку, що традиційно розміщався на Красній (потім Контрактовій) площі. Сусідами цієї маєтності були скарбничий, бурмистри та доволі заможні київські міщани. Із часом неподалік з'являються садиби представників відомого козацького роду Сулим, митрополита Петра Могили, ректора академії й митрополита Київського Йоасафа Кроковського та інших відомих громадян Києва.

У складеному з власної волі дарчому акті Гулевичівна пояснює і головне призначення свого фондушу: «Все сіє — на монастир ставропігійський спільного життя по чину Василя Великого, також і на школу дітям, тако шляхецьким, яко міщанським, і на всякий інший спосіб богоугодного життя, котрий би <...> слугував вихованню й подаванню наук учтивих дітям народу християнського, а при цьому й на гостин ницю странників духовних <...> з тим, щоб монастир, і школа, і весь чин керувався законом Східної Церкви Грецького обряду <...>, а відступників від належності й добродійства тієї фундації й того запису цим моїм визнанням віддаляю».

За вписаними до дарчого акту словами Галшки Гулевичівни, школа в подарованій садибі повинна розпочати свою роботу одразу після занесення акту до актових книг, тобто від 15 жовтня 1615 р. Школа, вочевидь, розмістилася і почала роботу в стінах Галшчиного будинку. Сьогодні будинок Гулевичівни розташований на території Національного університету «Києво-Могилянська академія» поряд із Трапезною, або Святодухівською церквою. Цю церкву збудовано митрополитом Петром Могилою як нове навчальне приміщення для об'єднаних Братської та Лаврської шкіл (1632 р.). Із часом школу було переведено до корпусу, зведеного для студентів гетьманом Іваном Мазепою (1704 р.), а попередня школа стала монастирською трапезною із залом для зібрань та бібліотекою.

Серед учнів Братської школи був і син Галшки й Стефана — Михайло, якого мати прагнула виховувати в православній школі під наглядом знаних учителів та вихователів, серед яких перший ректор Іван (Йов) Борецький — згодом митрополит Київський, Галицький і всієї Русі, відновленої 1620 р. української православної ієрархії, Ісає Косинський — згодом знаний церковний діяч, митрополит Київський (1631–1632) та інші.

Невдовзі після заснування опіку над школою перебирає на себе Київське братство, світська й духовна інтелігенція, підтримана козацтвом на чолі з гетьманом Конашевичем-Сагайдачним. Таким чином, від 15 жовтня 1615 року розпочався відлік історії української Києво-Могилянської академії, яка завоювала славу й визнання в європейському культурному світі.

Вчинок Галшки Гулевичівни був непоодиноким у культурному просторі тогочасної України.

Фундаторкою і благодійницею православного Почаївського монастиря була шляхтянка Ганна Гойська, Загаєцького — Ярина Ярмолинська, Лубенського Мгарського — Раїна Могилянська кн. Вишневецька.

Під час розгортання боротьби проти впливів латинських і протестантських шкіл, яка починається на українських землях в останній чверті XVI ст., жінки-шляхтянки почали активно вкладати кошти в організацію православних шкіл, будівництво монастирів зі школами і шпиталами при них, у заснування друкарень та видання книжок; заохочували жінок до участі в діяльності братств.

Донька київського каштеляна Романа Гойського Регіна Соломирецька 1638 р. в м. Гоці заснувала православний монастир і відкрила при ньому школу підвищеного типу, «аби еретические науки над православною релігією більш не триумфовали».

Того ж 1638 року шляхтянка п. Хмельницька передала Луцькому братству 300 зол. «задня спасіння свого, за душу чоловіка свого і родичів своїх».

1648 року шляхтянка Настасія Древинська у своєму тестаменті фондувала на братство Луцьке 2050 зол., черницям Черницького монастиря 350 зол., на монастир Почаївський 200 зол. До того ж, надала Луцькому братству двір у Луцьку «на странноприемцов уломних (себто покалічених) нагих, голодних, которие не маю жадного ратунку і поживання».

Вступити до братства міг кожен охочий: городяни й селяни, пани й мужики, жінки й чоловіки — аби платили свій внесок до громадської скарбниці та слухалися братської постанови. Серед членів Львівського братства, що об'єднало навколо себе не лише львівських православних міщан, а й мешканців навколишніх міст і маєтків, були й жінки — шляхетного і міщанського станів. У статуті

школи Львівського братства, прийнятому 1586 р., зокрема, сказано, що школа утримується «старанієм же і накладом всього братства Львовського, храма Успенія Пресвятия Богородиці і всего посполитого народа руського, даже і до убогих вдовиць...»

Після смерті свого чоловіка Стефана Лозки Галшка повернулася до рідного Луцька. Син Михайло, вочевидь, не виправдав ані материнських, ані батьківських сподівань. Він не обіймав посад, а жив за рахунок оренди батьківських маєтностей та їх продажу. Був двічі одруженим. Дружини його були ревними католичками, як врешті, і сам Михайло.

2 квітня 1641 року Галшка Гулевичівна складає передсмертний заповіт, у якому згадує найближчих їй людей: сина Михайла, єпископа Луцького Ісаакія Борискевича, княгиню Курцевичеву, ігуменю Печерського жіночого монастиря, Андрія Пузину — єпископа Луцького, князя Юрія Пузину — підкоморія Володимирського та інших «аби Пана Бога за душу мою молили».

Майже всі свої гроші — готівкою й ті, що їй заборгували — загальною 4,5 тисячі злотих, а також закладене срібло, яке Галшка наказувала синові викупити, заповідає вона на Луцький братський монастир, який опікувався Луцькою братською школою, на його шпиталь та на братську Хрестовоздвиженську церкву, «...де тіло моє спочинок і душа рятунок до прощення гарячими молитвами мати маєт...» У братських церквах або при них ховали лише визначних членів братств (до братств, за статутами, приймали не лише чоловіків, а й жінок, до удовиць убогих), а також благодійників братських монастирів, шкіл та шпиталів.

Померла Галшка приблизно в середині березня 1642 року, бо її тестамент був занесений до Луцьких гродських книг 31 березня цього ж таки року. Могила Галшки Гулевичівни Лозчиної та її надгробок не збереглися. На початку XIX ст. церква, в якій була похована Галшка, згоріла. Проте пам'ять про цю жінку та її діяння живуть. Українці й через майже триста сімдесят років згадують про неї, як про одну з найбільш відомих українських меценаток, подвижниць української освіти і культури.

**Раїна Могилянка кн. Вишневецька:
молдавська Господарівна, українська княгиня
і бабця польського короля**

Князь добродетелен бяше, княгиня же его, Раїна Могиляка, зсло благо нарочита і благочестива бяше...

Із літопису Густинського монастиря

Укладення 1569 р. Люблінської унії, що передбачало об'єднання Великого князівства Литовського з Польським королівством

у федеративну польську державу Річ Посполиту, а також відторгнення від Литви і приєднання до Польщі Волині, Брацлавщини та Київщини, не лише відкрило шлях для утвердження на цих землях польських порядків, а й створило умови для денаціоналізації українського населення.

Інтенсивне формування магнатського землеволодіння на півдні Правобережжя і Лівобережжя посилювало процес колонізації українського панства, який передусім охопив князівські та найзаможніші шляхетські родини. Трагізм ситуації полягав у втраті національних орієнтацій представниками найбільш освіченого, економічно потужного, політично впливового і найкраще організованого на той час стану українського суспільства.

Серед когорти представників інтелектуальної еліти тих часів, які стали на захист батьківських традицій та православної церкви, помітне місце належить Раїні Могилянці княгині Вишневецькій.

Раїна (Регіна, Рая, Ірина) Мовиле (Могила, Могилянка), дружина одного з найзаможніших українських магнатів-землевласників кінця XVI ст. князя Михайла Вишневецького¹, двоюрідна сестра славного Київського митрополита Петра Могили², мати видатного воєначальника і непримиренного ворога козаків, воеводи руського (з 1646 р.) Яреми (Єремії) Вишневецького³ і бабця польського короля Міхала (1669–1673)⁴, старости овуцька і каштелянка київська народилася 1589 р. у сім'ї господаря Молдавського князівства Єремії Могили.

Єремія походив зі знатного молдавського роду Могили, а мати Раїни, Єлизавета Чомортань (Чомортань-Лозинська) була дочкою заможного сенатора із Трансильванії.

Батьки дівчинки були глибоко віруючими, добре освіченими людьми, відданими православної церкві.

Єремія Могила, поважна людина в краї, молдавський господар (1595–1606), випрохав у польського короля Сигізмунда III право безперешкодно сповідувати в князівстві православну віру

¹ Михайло Михайлович Корибут Вишневецький (?–1615) — один із найбільших українських магнатів, князь, староста овуцький (1603–1615). Походив із князівського роду Вишневецьких.

² Петро Могила — культурний і церковний діяч XVII ст., Київський митрополит (1632–1633). Син Симеона М. — господаря Волощини (1601–1607) і Молдавського князівства (1607–1609).

³ Ярема (Єремія) Вишневецький (1612–1651) — один із найбільших українських магнатів, князь вишневецький і лубенський (1615–1651), староста гадацький (1634–1651), воевода руський (з 1634). Улітку 1649 р. отримав титул коронного гетьмана. Дружина — Грізельда-Констанція Замойська (1639).

⁴ Міхал-Томаш Корибут (Михайло) Вишневецький (1640–1673) — польський король (1669–1673). Син Я. Вишневецького і Грізельди-Констанції Замойської. Дружина ерцгерцогиня — Марія-Елеонора Габсбург (1670).

і відкривати православні церкви та монастирі. Робив часті й у міру можливості дуже щедри пожертви на потреби православної церкви, просвітництва та братського руху. Разом із дружиною підтримував тісні зв'язки з Львівським братством і до самої смерті був його покровителем і щедрим меценатом. Закладена у Львові 1591 року церква Успія Богородиці була побудована майже виключно на кошти Єремії Могили та його брата Симеона.

У родині Єремії було аж семеро дітей — троє синів і четверо дочок: Марія, Катерина, Ганна і найстарша Раїна. Усі діти жили під опікою турботливого батька та добропорядної пані матки Єлизавети.

Щойно діти досягли шкільного віку, стараннями батька для дівчаток і хлопчиків влаштували домову школу. Під керівництвом найнятих батьком вчителів і вихователів діти навчалися письма, читання, церковних співів, опановували іноземні мови. Домові школи були доволі поширеними в середовищі української шляхти, чиї маєтності були розташовані на пограниччі — поблизу татарсько-турецького кордону.

Виростали молоді Могили добре освіченими і вихованими в повазі до православних традицій.

Першою із сестер вийшла заміж красуня Раїна. У серпні 1603 року¹, ще за життя батька Єремії Могили, вона «вступила до стану святого малженського» з одним із найбільш заможних українських землевласників, овруцьким старостою, православним князем Михайлом Корибутом Вишневецьким. У лютому наступного 1604 р. Михайло Вишневецький, як і годиться, заніс до актових книг кременецького земського суду складений 10 серпня 1603 року дарчий запис своїй дружині Раїні, доньці молдавського господаря Єремії Могили, на сто тисяч золотих (величезна для тих часів сума), що записані були на третій частині всіх його маєтків у рахунок її посагу.

Цього ж числа, з волі князя, до актових книг було внесено і запис про передачу князем Михайлом своїй дружині третьої частини усіх його маєтків. Зробивши своїй дружині такий дарунок, Михайло Вишневецький 20 вересня 1603 р. знову позичає в неї 30 тисяч золотих під заставу двох частин своїх маєтків у короні Польській, князівстві Литовському та на Волині. 22 лютого 1604 р. він підтверджує записом до актових книг факт передання маєтків.

¹ Академік Орест Левицький вважав часом вступу Р. Могилянки у шлюб 1605 рік. Проте, за документами Кременецького земського суду, князь М. Вишневецький ще 22 лютого 1604 року заніс до актових книг складений 10 серпня 1603 року дарчий запис своїй дружині. (виділено нами — О. К.) княгині Р. Вишневецькій. Див.: Кременецький земський суд. Описи актових книг. — Вип. II. — № 12–22 (1601–1614). — К., — 1965. — С. 140–141.

Ці записи яскраво свідчать про те, яким заможним було молоде подружжя. Здавалося, доля щиро усміхалася Раїні, а попереду на неї чекало сповнене щастя, безтурботне життя і радість материнства.

Та невдовзі до родини Вишневецьких і Могил прийшли нещастя і розбрат. Почалося все начебто з приемних клопотів. Стали виходити заміж сестри Раїни: Марія — за брацлавського воєводу Стефана Потоцького, зятятого кальвініста, Катерина — за православного волинського князя Самуїла Корецького, Анна — за ленчицького воєводу Максиміліана Пржерембського. Депо згодом Анна вдруге вийде заміж за ленчицького каштеляна Яна Чарковського, потім за краківського воєводу Владислава Мишковського і, врешті, за коронного гетьмана Станіслава Потоцького.

Одруження сестер Могилянок із чоловіками-католиками не завадило їм залишитися у православній вірі. Вони продовжували сприяти братському рухові та розвитку шкільництва. Марія так і померла православною, а Анна, у шлюбі Пржерембська, брала участь у діяльності Львівського братства і 1630 року навіть записалась до реєстру Львівських братчиків.

Розбрат прийшов у дім Могил 1606 року, одразу ж після смерті батька, Єремії Могили. Його племінник Симеон у розпалі боротьби за владу вигнав за межі країни матір княгині Вишневецької Єлизавету і донька взяла її до свого дому. Раїна бачила, як мучилась стара мати, що хотіла бачити на престолі старшого сина Костянтина. Разом із матір'ю Раїна вмовляла чоловіка і зятів піти в похід на Молдавське князівство і здобути для брата престол і честь.

Похід виявився вдалим, і Костянтин без особливих зусиль заволодів престолом батька. Проте невдовзі його усунув близький до падишаха турецький ставленник Стефан Томжа. І знову неспокій у домі Раїни. І знову похід до Молдавії, але вже не такий успішний. Військо Костянтина було розбите вцент. Він разом із двома зятями Стефаном Потоцьким і князем Самуїлом Корецьким потрапив у полон. Смуток і горе запанували в маєтках сестер Золотому Потоці, Корці і Вишневці.

Костянтин, аби зберегти життя, вимушений був відмовитись від будь-яких претензій на престол батька. Він повернувся з полону на Поділля і до самої смерті прожив неподалік резиденції старшої сестри...

Нарешті 1612 року в сім'ю Раїни прийшла давно очікувана радість — вона стала матір'ю. Народила хлопчика й умовила чоловіка наректи його Єремією.

За сином на світ з'явилась і донечка Анна. Спокій і щастя нарешті наповнили змучену переживаннями душу Раїни Могилянки княгині Вишневецької.

Стоячи перед образами, вона дякувала Богові за діток і молилася, аби доля була ласкавою до них, аби вберегла її сім'ю від злоби та людських задрощів. Але не судилося...

Князь Михайло Вишневецький хоча й уникнув полону, проте повернувся з молдавського походу хворим (був отруений під час причастя вороже налаштованими монахами), надломленим морально і через деякий час помер, залишивши Раїну з малолітніми дітками.

Тридцятирічна Раїна, овдовівши, отримала у власність величезні земельні володіння «Вишневецьчину» з містами, селами і людьми. Розібравшись із паперами та справами чоловіка, керувала маєтностями розсудливо, як то було і за життя князя Михайла.

Порядкуючи в краї, Раїна Могилянка не лише підтримує фундації покійного чоловіка Густинському-Прилуцькому і Підгірському-Лединському монастирям, але й сама фундає Мгарський-Лубенський монастир... «Обитель сія (мова йде про Мгарський монастир) основана в 1619 году, генваря 18 дня, тцаніємъ Игумена Густинскаго и Подгорскаго Гаія, усердіємъ и иждивеніємъ супруги Старосты Овруцкаго, Раины Михайловны Корибутовой, урожденной княжны Вишневецкой, а по благословенію Исаи Купинскаго, Епископа Перемышльскаго».

Ще 1613–1614 рр. Ісаїя Копинський, «самоперсонально з братією шедши на Волинъ до князя Вишневецкого, Михайла Корибута, і княгині Раїни Могилянки Вишневецкої, благочестивих, просили і отримали бажане, тобто, привілей і лист до князя Симеона Лика, щоб він “оному Густинському монастирю зъ доволствіємъ угодій ограничилъ мѣсто, и безъ вѣдома его, Исаи Копънскаго, чтобъ никто большъ монастирей не строилъ въ маєтностехъ его, князя Вишневецкаго...”».

На прохання Копинського, княгиня не лише видавала йому «фундаційні» записи на користь задніпровських монастирів, але й дозволила заснувати в Підгірському скиті жіночий монастир, а настоятелькою його зробити рідну сестру Ісаї — інокію Олександру. 18 січня 1619 р. за волею княгині Ірини Михайлової Вишневецкої, після переведення монахів «въ Густынскій, близъ сего лежащій, монастирь, учрежденъ дѣвичимъ. На дѣвичій же Ладынскій устроень по привилегіи Раины Могилянки Михайловой, ксенжны Вишневецкой, Старостины Овруцкой, по прозвѣбъ Игумена Густынскаго монастиря, Исаи, 1619-го года, генваря 18 дня».

18 січня 1619 р. Раїна Могилянка видала Ладинському дівочо-му монастирю привілей «о надачъ на монастирь дѣвичій Ладинскій села Ладына со всѣми принадлежащими грунтами и посполитыми». Зробила це вона з власної волі, аби «на старожитную благочестивую восточную православную веру не наступовали», притиснув-

ши до документа свою власну печатку і «подписалась сама: рукою власною».

Особливим «фундушем» того ж таки 1619 р. княгиня Вишневецька передала в пожиттєве завідування Ісаї на правах ігумена Густинський, Мгарський і Ладинський монастирі.

Також вона доручила Копинському завідувати всіма приходськими церквами в її українських маєтностях із підпорядкуванням йому священників і всього духовенства і навіть із правом «надання приходів за згодою з її старостами». Таким чином, Ісаїя Копинський здобув найвищу церковну посаду та вплив в усіх маєтностях княгині Вишневецкої, які до самої її смерті залишались під впливом православної церкви.

Як лихі вороги, налетіли на Раїну брати Михайла, звинувачуючи її в Михайловій смерті. Вимагали віддати нерухомість та передати під їхню опіку дітей Єремію та Ганну, погрожували судом і розправою.

16 листопада 1616 р. до актових книг Кременецького земського суду було занесено позов «Київського каштеляна князя Юрія Вишневецкого дружині покійного брата князя Михайла Раїні за відмову передати під його опіку дітей покійного Єремію і Анну».

А вже 17 листопада 1616 р. невгамовний родич заносить до актових книг позов малолітніх дітей князя Вишневецкого Раїни за привласнення всього майна покійного.

Для княгині Вишневецкої настали чорні дні. Заздрісники і кредитори покійного чоловіка як круки налітають на молоду вдову. Почалася безжальна й нескінченна судово тяганина за майно, за дітей, за власну гідність, без кінця-краю...

23 лютого 1616 р. до актових книг заносять позов п. Самуель і Олександра Ледоховські «за несплату княгинею 1 700 польських злотих, позичених її покійним чоловіком кн. Михайлом». Того ж дня Самуель Ледоховський заносить позов до кн. Раїни Вишневецкої «за несплату боргу 3 500 польських злотих».

7 липня 1616 р. заносить до актових книг позов кн. Вишневецкій п. Олбрехт Рачинський «за несплату 210 польських злотих боргу покійного чоловіка кн. Михайла Вишневецкого».

Суди й трибунали, постійні переживання за долю дітей відбирали у Раїни і сили, і здоров'я...

1618 р. помирає каштелян Київський Юрій Вишневецький, але тяжба не вщухає. Опікунства над дітьми домагається Костянтин Вишневецький.

І знову чвари, знову суди, трибунали, вирокі...

Звістку про появу грамоти польського короля Сигізмунда III про обнародування возним вироку про присуд «княжні Раїні

Вишневецькій і спадкоємцям померлого старости Овруцького князя Михайла Вишневецького за несплату в казну «юркгелту» 600 золотих польських (це за таких статків!) і такої суми збитків, до «баниці» (покарання, яке передбачало «знеславлення» та вигнання шляхтича за межі Вітчизни) княгиня зустріла з гірким усміхом...

Уже через десять років після передчасної смерті 1619 року цієї визначної православної української меценатки і громадської діячки, її син Ярема зрадить батьківську віру і стане запеклим ворогом українських козаків та повсталих посполитих.

А за двадцять із лишком років цей український князь і запеклий католик-конвертист, якого історіографічна традиція кінця XIX ст. перетворила на символ фанатичної католицької побожності, підтвердить фундації своїх батьків задніпровським православним монастирям і застереже непорушність православного храму Вишневецького замку.

У буремні роки козацьких воєн, у квітні 1655 р., Б. Хмельницький особисто підпише універсал, яким закріпить за православним Мгарським монастирем землі й маєтності, надані йому батьками запеклого ворога князя Яреми Вишневецького.

Того року дружина гетьмана, Ганна Никифорівна Хмельницька (Золотаренко) видасть ще один універсал «от гетьманової Богданової Хмельницької Ганни, приказуючий обивателям прилуцьким, в грунти би до монастиря от княжат Вишневецьких надані і універсалом малжонка єї, гетьмана Хмельницького конфірмовані, не втручатися і жодних би перешкод не чинити, під виною тисячі талерів до скарбу войскового і під суворою карою...»

Децю згодом, 16 листопада 1669 р., уже овдовілій Ганні Хмельницькій польський король, онук православної княгині Раїни Вишневецької, син Яреми, Михайло Корибут Вишневецький, видасть привілей, яким підтвердить пожиттєве право шляхтянки Хмельницької оренди на королівське село Дробівку біля Корсуня в Київському воєводстві.

Цим листом польський король повідомляв тих, «кому про це потрібно знати, що ми на прохання сенаторів і радників від імені шляхтянки Ганни, вдови по шляхтичеві Богдану Хмельницькому, гетьманові Війська Запорозького, вирішили зберегти і залишити її при пожиттєвому праві, яке їй належить на село Дробівку, що знаходиться під Корсунем у Київському воєводстві. Отже, за цим нашим листом, щоб те село Дробівку названа шляхтянка, вдова Хмельницька, з усіма прилеглостями й околицями, що здавна до цього села належать, тримала і спокійного користування вище названим селом не усунемо і нікому усувати не дозволимо, але її цілком і непорушно при пожиттєвому праві залишаємо...»

До наших днів зберігся прижиттєвий (початок XVII ст.) портрет Раїни Могилянки княгині Вишневецької¹.

На ньому зображено молоду, енергійну жінку в традиційному костюмі української шляхтянки. У правій руці вона тримає щойно читану книжку з написом «Молитвословъ славянорусскій».

**Анна Алоїза Острозька-Ходкевич.
Грішне і праведне життя волинської дівки
з православного князівського роду Острозьких**

Навчання дітей на українських землях в XVI — першій половині XVII ст. проводилось в школах, які існували при церквах і монастирях, а також у приватних помешканнях — так званих домових школах. Тільки-но діти досягали шкільного віку, зусиллями заможних батьків у маєтку (домі) для хлопчиків і дівчаток влаштували школу. Найняті батьками вчителі «дидаскали», здебільшого здібні молоді люди, допомагали дітям опановувати письмо, навчали читання, церковних співів, іноземних мов, а дівчаток інколи ще й рукоділлю.

У середині XVI ст. розвиток освіти на українських землях суттєво змінився. Протестанти починають засновувати школи, до яких під тиском католицької пропаганди охоче йдуть діти православних українців. Відтак у добре захищених замках і монастирях виникають єзуїтські школи (колегії) з бурсами, у яких викладають кваліфіковані педагоги-католики. У таких школах навчання велося латиною і тому значна частина українців шляхетного стану змушена була вчити її разом із польською мовою.

Жінки на українських землях не були усунуті ні від здобуття початкової освіти, ні від участі в її організації². Разом із хлопцями дівчата вчилися в домових школах у приставлених до того «бакалярів». Разом із чоловіками і батьками жінки боролися або за збереження національного характеру школи з навчанням слов'янською мовою, або, навпаки, за поширення протестантських ідей, відкриття єзуїтських шкіл і колегіумів.

Так, шляхтянка Регіна Гойська Соломірецька, аби чинити опір соцініанству, 1638 року відкрила на свої кошти в м. Гоці при православному монастирі св. Михайла вищу православну школу і при цьому закрила соцініанську з латинською мовою навчання.

¹ Більш докладно про портрет кн. Вишневецької роботи невідомого художника поч. XVII ст. див.: Левицький О. Раїна Могиляка, княгиня Вишневецька. — К., 1887. — С. IX–X; Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв. — Ленинград, 1981. — С. 21–22.

² Більш докладно про це див.: Кривоший О. П. Жіноча освіта козацької доби // Наше життя. — Нью-Йорк, 2000. — № 9 (вересень). — С. 3–4, 26.

Натомість інша відома жінка — донька православного батька і онука православного князя К. Острозького Анна-Алоїза Острозька-Ходкевич, навпаки, закрила першу на українських землях школу вищого ступеня — Острозьку слов'яно-греко-латинську академію і заснувала на її місці єзуїтський колегіум.

Батько Анни-Алоїзи, князь Олександр Костянтинович Острозький, був останнім православним представником славного руського роду Острозьких. Цей рід дав Україні широковідомих Костянтина Васильовича та Костянтина Костянтиновича — некоронованих королів і правителів Волині, послідовних поборників православної віри, покровителів православної культури й освіти.

На момент смерті князя Олександра 1603 року його доньці Анни-Алоїзі не виповнилось і трьох років. Незабаром, на початку 1608 року, помер і дідусь Анни-Алоїзи, князь Костянтин Костянтинович Острозький. Після смерті батька і діда, цих останніх стовпів православної Волинської аристократії, дівчинка потрапила під виключний вплив фанатичної матері Анни Костчанки, щирої прихильниці єзуїтів. За свої послуги католицькій церкві ця жінка навіть отримала схвальні відгуки від самого Папи Римського Климента VIII. Саме за дорученням княгині Костчанки Острозької вихованням Анни-Алоїзи з юних літ стали опікуватись виключно єзуїти. Дитинство дівчинки пройшло за читанням священних книг і житій святих, прослуховуванням духовних бесід, у постійних випробуваннях волі та сумління, частих сповідах.

Набожна мати регулярно переконувала юну княжну в гріховності світського життя, викликала в неї відразу до заміжжя та сімейного життя. Вона ніби готувала доньку до чернечого постригу.

У 18-річному віці Анна-Алоїза несподівано, ніби прокинувшись від багатолітнього сну, почала виявляти цікавість до життя. Із відвертою байдужістю дівчина почала ставитись до благочестивих занять, нудьгувала під час духовних бесід і зовсім перестала думати про життя за монастирським муром.

Переконавшись у невідворотності повернення Анни-Алоїзи до світського життя, мати та її духовні наставники зайнялися пошуком належної подружньої партії для спадкоємиці величезних родових багатств князів Острозьких.

Претендентом на руку Анни-Алоїзи став Ян-Карл Ходкевич, граф на Шклові й Бихові, воевода віленський, великий гетьман литовський, губернатор земель Інфлянтських, староста Дерптський, Любошанський і Вілюньський. Наречений княжни був і родовитим, і заможним, а про його хоробрість і військові чесноти чутки ходили далеко за межами Речі Посполитої. Трохи бентежило Анну-Алоїзу лише те, що граф був утричі старший за неї, йому було вже шістьдесят.

Гетьман був людиною набожною і благочестивою: щоденно був на службі Божій у костелі, годинами бичував себе до появи кривавих ран, пильнував за дотриманням високих моральних норм серед своїх підлеглих.

24 листопада 1620 року відбулося весілля гетьмана Ходкевича і княжни Острозької. А вже за кілька днів наречений поспішив до Варшави на сейм, аби там із рук короля Сигізмунда III отримати гетьманську булаву й вирушити з нею на війну з турками.

Дорогою під Хотин гетьман навідав молоду дружину, яка жила в Острозі. Під час цієї останньої зустрічі, якщо вірити запевнянням єзуїтів, вони начебто таємно дали одне одному обітницю ніколи не вступати в подружні стосунки й під благопристойною зовнішньою формою подружнього життя зберегти себе для служіння Богу в чистоті й незайманій цноті.

Під Хотином гетьман Ходкевич загинув. За наполяганням молоді вдови його тіло перевезли на Волинь і тут із небаченою пишністю поховали в Острозі.

На той час Анни-Алоїзі щойно виповнилось двадцять років. Молода, а тим паче заможна вдова, що успадкувала по смерті батька й чоловіка величезні багатства, стала найбажанішою нареченою в усій Речі Посполитій. Найзатягіші пани з Русі, Литви і Польщі намагалися вмовити молоду жінку взяти повторний шлюб. Проте всі ці спроби виявилися марними.

У дні скорботи й оплакування смерті чоловіка стежину до її серця знаходять отці-єзуїти, які знову стають найближчими друзями і порадиниками княгині. Єзуїти, за словами українського історика XIX ст. академіка О. Левицького, «швидко повернули її в сліпе знаряддя за для своїх товариських завдань... могильним холодом охолодили в ній кращі людські почуття і на все життя перетворили її в ходячого мерця, в живу праведницю».

За їхньою порадою Анна-Алоїза облаштовує в Острозькому замку каплицю, де, по суті, й проводить наступні десятиліття свого життя. Молитви й читання священних книг чергуються з майже щоденними сповідями.

Щомісяця княгиня присвячує три дні духовним роздумам, а наприкінці року віддає цьому заняттю цілих десять днів. Раз на рік за порадою духовних наставників вдова змінює на тілі померлого чоловіка шите золотом дороге вбрання.

Порожніх світських розмов вона не терпіла, і коли траплялось часом, що сидячи за обідом, хто-небудь із гостей починав світську розмову, побожна господиня поривалася вийти з-за столу, або ж прохала своїх духовних завести розмову про що-небудь божественне. Щодня молода вдова присвячувала цілу годину молитві; вона часто

говіла й щоразу перед причастям клала на вівтар не менш як п'ять червонців, а на день свого народження клала їх стільки, скільки їй було років.

Щоб умертвити свою плоть, вона часто бичувала себе до крові гострими канчуками або дряпала залізною щіткою і завжди носила на тілі пояски із дроту, а на руках залізні нарукавники. У страсні дні Анна-Алоїза морила себе до останньої міри. На чистий четвер вона скликала старців, мила їм ноги не тільки водою, а й своїми сльозами, потім частувала їх обідом і сама прислужувала їм так щиро та покійно, ніби самого Христа мала своїм гостем.

Проте отці-езуїти переконують свою вихованку в тому, що для спасіння її грішної душі й цього замало. Вона повинна почати невтомно піклуватися про заблудні душі ближніх. А таких, на думку іезуїтів, у тогочасному Острозі та його околицях було чимало. Передусім послідовників Ігнатія Лойоли непокоїли «схизматики» — православні, які згуртувалися навколо заснованих предками княгині Анни-Алоїзи Острозької знаменитого в православному світі колегіуму, друкарні та величного Богоявленського собору, в якому знаходилася родова усипальниця князів Острозьких. Чимало було в місті також юдеїв, які облюбували Острог ще з давніх часів, побудували тут кам'яну синагогу й відкрили при ній школу. До того ж, у передмісті Острога жили колишні полонені татари, які з часом, отримавши волю, залишились на поселенні.

Аби очистити місто від «магометанської зарази», «юдейського богохульства» та «схизматиків», Анна-Алоїза влітку 1624 р. жертвує землю і виділяє кошти для будівництва в м. Острозі костела в ім'я святих Ігнатія Лойоли і Франциска Ксаверія, отців езуїтського ордену та відкриття при ньому езуїтського колегіуму. На утримання цього колегіуму княгиня, за тогочасною традицією, передає низку родових сіл та фільварків «з усіма приналежностями, будівлями, угіддями і прибутками, з усіма підданими, з церквами руськими і правом подавання до них духовних». Догоджаючи езуїтам, княгиня наказує збудувати для спудеїв колегіуму кам'яний гуртожиток, під який перебудовує місцеву православну церкву. Підпорядкування езуїтському колегіуму всіх православних шкіл призводить до повного занепаду прадавнього вогнища православної освіти, книгодрукування та культури — Острозького греко-православного колегіуму. Така сама доля чекала й на заснований князями Острозькими православний шпиталь при православній церкві Святої Трійці. За розпорядженням ревної католички її слуги не впускають до Острога волинського православного єпископа А. Пузину, запечатавши двері всіх місцевих православних церков, виставивши біля них озброєну варту.

У ніч перед Великоднем 1636 р. озброєна надвірна міліція за наказом княгині Анни-Алоїзи Острозької оточила Богоявленський собор і за допомогою ломів відкрила саркофаг з останками її батька Олександра Костянтиновича. Княгиня звеліла перенести священний для кожного православного прах захисника православної віри до католицького костелу. Трохи згодом, якщо вірити езуїтам, вона розпорядилась перехрестити ці останки за католицьким обрядом.

Репресії проти православних священнослужителів та вірян стали звичайними справами життя Анни-Алоїзи в наступні двадцять років її життя, аж доки козацький смерч влітку 1648 р. доценту не зруйнував вибудовану на крові й муках «ідилію» Острозької діви.

Першими з Волині втекли отці-езуїти. Слідом за ними на Захід потяглися волинські пани та дрібніша шляхта.

У числі найдорожчих скарбів княгиня Острозька-Ходкевич везла з собою домовину з прахом свого чоловіка, якому вона колись присягнула зберегти себе для служіння Богу в чистоті й незайманій цноті.

Через рік, наприкінці 1649 р., після підписання між польським королем і Військом Запорозьким Зборівського миру княгиня, що-правда ненадовго, з усім своїм добром і численними слугами повернулася на Волинь. Улітку 1651 р. війна знову прийшла під стіни Острога й Анна-Алоїза назавжди залишила землю пращурів.

Незважаючи на свої ще далеко не похилі літа (їй виповнилось п'ятдесят років), княгиня виглядала дуже хворобливою старицею. Кожну, навіть найдріб'язковішу хворобу сприймала як перепустку в потойбічне життя. Напередодні своєї смерті, в січні 1654 р., вона вельми бурхливо висловлювала своє нетерпіння якнайшвидше пізнати смерть і перенестися на небо, аби зустрітися з «милими мал-жонком» та здобути бажаний вічний спокій.

У своєму заповіті одна з найзаможніших і найвпливовіших жінок України висловила бажання, аби її, згідно з традиціями Ордену езуїтів, скромно поховали в костелі св. Мацея в Кракові з тим, щоб «після заспокоєння вітчизни і припинення цього покарання Божого» — як вона називала Визвольну війну українського народу — її прах було перепоховано разом з останками чоловіка гетьмана Яна-Карла Ходкевича в Острозі...

Розанда Лупул Хмельницька.

Жіноча доля на тлі політичних стосунків

Розанда Лупул ввійшла в історію Козацької України як наречена, а згодом і дружина улюбленого сина гетьмана України Богдана Хмельницького, Тимоша. Події, які передували весіллю молдавської господарівни домни Розанди і гетьманича Тимофія, та

й власне одруження, наклали відбиток на подальшу долю не лише цього подружжя, а й усїєї України.

Річ у тім, що і Оттоманська Порта, і керівництво Кримського ханства, і Річ Посполита не дуже бажали бачити Хмельниченка зятем молдавського господаря Василя Лупула, бо в їхні інтереси не входив династичний зв'язок між Україною і Молдавією. Серйозно непокоїло одруження Хмельницького й найближчих сусідів Молдавського князівства — Валахів та Трансильванію, адже молдавський правитель давно висловлював претензії на панування у Валахії.

Проте все склалось так, як замислив і водночас дуже не бажав великий стратег, політик і дипломат Богдан Зиновій Хмельницький...

Розанда народилась у сім'ї молдавського господаря Василе Лупула, імовірно, 1630 р. Її батько був родом з Албанії, торгував у Стамбулі, згодом, під час господарювання Моїсея Могилы, перебрався до Молдавії і своїм розумом та неймовірною спритністю досяг чину дворника — великого канцлера. Дружина його була венеціанкою, донькою драгомана (перекладача) Грилло. Померла вона рано, залишивши вдівцю двох дівчаток: старшу Олену й молодшу Розанду, яку інколи називали Яриною. Користуючись великою довірою патрона, Лупул уже як дворник неодноразово відвідує Стамбул, заводить знайомства з радниками султана, завойовуючи їхню довіру словом і щедрими дарунками.

Здобувши з часом значних статків, Лупул замислив стати можновладцем, а Молдавське господарство тоді можна було купити за гроші. «Хто більше дасть туркові, той і господар», — казали в Польщі. Справа обіцяла значні прибутки, і Лупул терпляче вичікував нагоди, догоджаючи вельможам падишаха, ласим до коштовних дарунків.

1634 р., після чергової поїдки до Надбосфорської столиці, він посідає місце господаря молдавських земель.

Згідно з новим розпорядженням султана, господар Молдавського князівства кожні три роки мав з'являтися до Стамбулу і випрошувати милість падишаха, інакше кажучи, — сипати золотом. Спритному і розсудливому Лупулу дуже не хотілось набивати своїм золотом чужі кишені.

1639 р. він одружився вдруге з мусульманкою-черкешенкою. Одруження ще більше зміцнило його реноме вірного слуги Високої Порти і дало змогу добитися, на певний час, звільнення Молдавії від сплати данини султанові, налагодити прибуткові торговельні зв'язки з сусідніми країнами та підняти знекровлене війнами і поборами господарство князівства. Дуже швидко про неймовірні комерційні здібності Василе Лупула та його яський двір заговорили як про один із найбільш пишних у Європі.

Польські магнати, які й самі уславилися розкішню своїх дворів, відвідавши в середині 40-х років XVII ст. Ясси, з неприхованою заздрістю говорили про східну пишність двору молдавського господаря, на якому «одіж була така сама як у турецького султана, і крапці, здається, і не може бути в жодного монарха...»

Літописці згадують і про 6 мільйонів червоних золотих Лупула; хоч якими великими були витрати, а ця сума його статку ніколи не змінювалася.

Коли 1644 р. господар Молдавського князівства надумав вдати свою старшу доньку Олену заміж за некоронованого короля Литви, польного гетьмана литовського, князя Януша Радзивілла, то організовані з цього приводу в Яссах урочистості тривали безперервно цілих два тижні.

Очевидці переповідали, що на центральному майдані молдавської столиці «з неймовірною швидкістю з'являлися грандіозні споруди: замки, фортеці, які в одну мить перетворювалися на руїни і зарища. З них же несподівано для глядачів виринали дивовижні велетні, котрі тут же вступали в бій з левами і слонами, іншими рідкісними для Європи тваринами».

Не була обділена увагою аристократичних кавалерів і молодша донька господаря — п'ятнадцятилітня красуня домни Розанда. Під час весільних урочистостей старшої сестри в неї палко закохався офіційний представник польського короля Владислава IV при дворі господаря Молдавського князівства, син брацлавського воєводи і майбутнього великого коронного гетьмана Миколая Потоцького Петро.

Проте дорогу йому заступив не менш титулований лицар — князь Дмитро Вишневецький, син коронного хорунжого Януша Вишневецького й онук князя Дмитра Вишневецького.

Було ще декілька претендентів на руку домни Розанди, а серед них поштивий старець, заможний власник численних маєтностей на Покутті та Поділлі, польний гетьман і чернігівський воєвода Мартин Калиновський.

Проте кавалерам так і не випала нагода заслати сватів до молдавського господаря. Одразу ж після весілля домни Олени Висока Порта надіслала Василе Лупулу наказ про термінове відправлення Розанди до Стамбула, де для неї вже було приготовлене місце в султанському сералі.

Виклик до Надбосфорської столиці доньки Молдавського господаря історикою однозначно пов'язують із політичною грою, яку вела Оттоманська Порта щодо своїх васалів. Молдавський господар на той час достатньо зміцнив свою владу всередині князівства, а тепер ще й породичався з впливовим магнатом Великого князівства Литовського... Перспектива встановлення родинних зв'язків

із впливовими магнатами Корони Польської не могла не турбувати сюзерена.

Таким чином, під тиском обставин юна княжна стала заручницею не лише султана, а й політичної ситуації, що склалася у відносинах васально залежного Молдавського князівства із сюзереном. Перебування домни Розанди у Стамбулі мало не лише завадити її шлюбу з якимось польським аристократом, а й стримувати владні амбіції Лупула. Злі язики стверджували, що юна і вельми вродлива заручниця дуже припала до серця великому візиру Ахмеду, який пообіцяв дівчині надати допомогу в поверненні до Ясс... Наразі невідомо, чи великий візир виконав свою обіцянку, чи все ж таки з султанського сералю домна Розанда звільнилась завдяки наполегливим клопотанням батька.

Після її повернення в Ясси Європою знову поширились чутки про близькі заручини Розанди і молодого Петра Потоцького, проте ця справа так і не отримала свого розвитку. Із початком 1650 р. у суперечку за руку, серце і посаг молдавської княжни втрутився не такий уже й родовитий, але досить впливовий на той час наречений — старший син українського гетьмана, запальний і надзвичайно сміливий Тиміш Хмельницький.

Між Тимошем і Розандою не існувало та, власне, і не могло існувати симпатії, бо молоді люди жодного разу не зустрічалися. Їх мав поєднати в подружжя не любовний потяг, а політичний розраунок Богдана Хмельницького і його найближчого оточення.

Ініціатором сватання гетьманича до доньки господаря Молдавського князівства Василе Лупула став сам гетьман Хмельницький. У такий спосіб він прагнув не лише зміцнити військово-політичне співробітництво з Молдавією та іншими Придунайськими князівствами — Трансільванією та Валахією, а й породичатися з однією з легітимних європейських династій, аби в очах Європи узаконити власну (легітимну) правлячу династію, династію Хмельницьких.

Уперше український гетьман заявив молдавському господарю про свій намір одружити старшого сина з Розандою восени 1650 р. Обережний Лупул почав вагатися й ухилитися від такої пропозиції і не давав прямої відповіді. Відмова господаря образила гетьмана. Хмельницький послав у молдавські землі 16 000 козаків та 20 000 татар на чолі з сином Тимошем. Ці «свати», як прозвав їх Хмельницький, восени 1650 р. насунули у Волощину, попалили і поруйнували багато городів, разом зі столицею господаря — Яссами. Василе Лупул утік у буковий ліс і рад-не-рад, але мусив відкупитися спочатку від татар, яким заплатив за 130 000 талерів, а потім і від козаків, яким довелося віддати 10 000 талерів відкупного та згодитися на шлюб доньки з Тимошем. Договір забезпечувався

заручниками з молдавського боку, а весілля мало відбутися наприкінці 1650 року. Проте призначеного на грудень 1650 року весілля Тимоша і домни Розанди не відбулося...

Спершу досвідчений у політичних справах молдавський господар, якому не дуже хотілось родичатися із Хмельницьким, відіслав Розанду до старшої сестри під захист литовського гетьмана Януша Радзивілла. Трохи згодом Висока Порта надіслала наказ негайно відправити юну господарівну до Стамбула, де домна Розанда два наступні роки свого життя знову провела в султанському палаці.

Проте 1652 року після чергового палацового перевороту в Надбосфорській столиці справа про її одруження з сином українського гетьмана знову виринула на поверхню політичної шахівниці.

Аби завадити амбітним планам Богдана Хмельницького, польний гетьман Мартин Калиновський виявив намір силою зброї не допустити одруження «хлопа» з молдавською княжною. На його заклик мало не вся шляхетська молодь Корони Польської та Великого князівства Литовського виявила готовність взяти участь у «романтичному поході» під гаслом «боронити прекрасну князівну і не допустити, аби вона, оминувши Потоцьких, Вишневецьких і Калиновських, потрапила до рук дикого, неотесаного козака». Очолюване гетьманом Калиновським військо отаборилося на березі річки Буг, біля гори Батіг, аби не дати козакам можливості вступити до Молдавії. Для досвідченого Хмельницького це була зручна причина для того, щоб розпочати війну, і він із своїм військом і татарами став неподалік польського табору під м. Ладижином, а Тиміш зі своїми козаками перейшов через Буг вище того місця, де стояли поляки. 29 травня 1653 р. козаки і татари напали на поляків із двох боків...

...Відрубану голову невдахи-залицяльника Калиновського козаки принесли до намету Хмельницького наткнутою на спис. Разом із польним гетьманом під Батогом закінчила своє життя й переважна більшість учасників цього «романтичного походу». Гетьман Хмельницький негайно повідомив молдавському господареві про свій тріумф і знову нагадав Василе Лупулу про його обіцянку видати доньку за гетьманового сина. «Якщо Вашій милості не хочеться поріднитися зі мною добровільно, — написав у кінці свого послання гетьман, — то маємо достатньо війська, аби силою змусити це зробити...»

Слід було коритися — і Лупул, давши згоду, вже сам просив прискорити весілля, аби лиш позбутися татар та не допустити сп'янілих від тріумфу козаків гуляти по Молдавії. Весілля домни Розанди і гетьманича Тимоша відсвяткували в Яссах через десять тижнів після Батозької битви, яка вирішила їхню долю. І хоча воно

було обставлене з меншою пишністю, аніж урочистості з нагоди одруження домни Олени і князя Януша, все ж таки його розмах справив неабияке враження на сучасників...

Молдавський господар під час урочистостей, намагаючись позизуватися розкішшю, «їхав, як монарх, велич якого не можна передати словами...»

Поїзд Тимоша був більш скромним. Слідом за почтом рухались 3 000 озброєних козаків, два ридвани, візок із казною і чотириста простих візків, у яких везли соболів «для торгівлі». Полковники в польських кунтушах їхали на чудових конях, далі військові музики і придворний оркестр у складі органіста, трьох скрипалів, флейтиста й сурмача грали польські мелодії. За почтом їхало кілька візків із жіноцтвом і козацькими свахами, родичками Хмельницьких, за ними — вози й мажі з жіночими строями, подарунками і різними ужитками. Сам гетьман не приїхав на весілля, — він залишився в Україні. Мачухи, сестер, зятів Тимоша так само не були на урочистостях. Серед свах у поїзді гетьманича не було і дружин вельможних козаків — приїхали здебільшого жінки простого роду. Зі старшини в документах згадується Іван Виговський і Павло Тетеря. Їх не без підстав вважали в Чигирині людьми освіченими; вони не цуралися західної цивілізації, обидва чудово говорили польською, знали латину. Тому писар повсякчас заступав нареченого і від його імені виголошував привітання та відповідав на такі ж промови. Прибулих гостей розвели на постій: козацькі загони стали валкою «під виноградом» на околиці столиці, а для свах були віддані зручні оселі міщан. 31 серпня молодих вінчали у православної церкві в Яссах, мішаючи українські весільні обряди і звичаї з волоськими. Весільні урочистості тривали цілий тиждень (від 30 серпня до 6 вересня).

Гетьман Хмельницький був задоволений одруженням сина. Резиденцією для молодого подружжя він визначив Суботів, розбудував дім, оточив його подвійним валом, прикрасив ізсередини. Із нетерпінням очікував на приїзд молодих, радіючи, що придбав багато спільників і друзів: з одного боку, хана з ордою — свата господаря, а з другого — молдаван.

Урочистий прийом готували заздалегідь: назустріч поїзду намірялися вийти разом козаки з татарами, але хан чомусь не дотримав слова, і гетьман зустрічав молодих тільки в супроводі родичів і старшини. Розмістив молодих спочатку в себе в Чигирині й лише наприкінці вересня відпустив до Суботова.

Тиміш надзвичайно швидко дав знати молодій дружині, що одружився з нею із розрахунку. Він сподівався, що Лупул озолотить його, але помилився. Були й інші причини для невдоволення. Тиміш

дорікав дружині за те, що вона двічі була в сералі, за ставлення її до великого візиря, з милості якого вона сподівалася здобути свободу. Найпопулярніший за тих часів у Європі часопис «Gazett de France» у випуску від 15 листопада 1652 р. інформував своїх читачів про те, «що одразу після весілля син генерала Хмельницького, Тиміш, двічі бив молоду дружину, дочку молдавського князя, дорікаючи їй за теплі стосунки з великим візиром...». Але старий Хмельницький, для котрого це одруження було дуже важливим, всіляко стримував сина і намагався примусити його краще ставитись до своєї жінки...

Зміцнення позицій Богдана Хмельницького в Придунайському регіоні після його посвоячення з Василе Лупулом стривожило правителів сусідніх із Молдавією держав, передусім Трансильванії і Валахії. Їхніми зусиллями в Яссах було підготовлено змову, в результаті якої батька домни Розанди планувалося позбавити влади та вбити, а також захопити його скарби. На початку квітня 1653 р. трансильвансько-валаські війська привели до влади Стефана Георгіцу. Лупулу вдалося втекти з Ясс до Рашкова, де стояв тоді з військом його зять Тиміш.

Блискавичний марш козацької кінноти на чолі з гетьманичем Тимошем закінчився для змовників нищівною поразкою поблизу Ясс. Трон знову було повернуто Василе Лупулу.

Чи то не задовольнившись перемогою над змовниками, чи то за намовою тестя, Тиміш приймає рішення вступити в межі Валаського князівства. У вирішальній битві під Яловицею він зазнає поразки й Лупул знову втрачає владу та тікає до України.

А його дружина-черкешенка з сином і домна Розанда разом із легендарними скарбами знаходять притулок за стінами Сучавської фортеці.

Очевидно, поголоски про ці казкові скарби стягують під мури Сучави військові загони, що їх очолювали Дьердя II Ракоці та Матей Басараб. У серпні на визволення дружини вирушає з України на чолі добірного війська Тиміш Хмельницький. Незважаючи на чисельну перевагу супротивника, він пробивається до фортеці, аби допомогти обложеним.

Облога Сучави тривала. Поляки, які прийшли на допомогу нападникам, розпочали масовий артилерійський обстріл укріплень фортеці. Під час одного з обстрілів Тимоша було смертельно поранено. Він «ходив по сочавських валах поміж замкових гармат, і його вдарив з великою силою в ногу шмат гарматного колеса, відломаний вистріляною з польських гармат кулею». Після смерті Хмельниченка вчинилася поміж козацького війська незгода. Одні хотіли «віддати замок і вклонитися королеві, інші ж воліли краще вмерти, ніж так учинити, бо вже були кілька тижнів у сочавській

облозі і, обороняючись, забили кільканадцять тисяч поляків та венгрів...»

Спинала й стримала «від цієї зради козаків мужнім серцем» сама волоська господарева. Вона виявила надзвичайну енергію, винахідливість і хоробрість.

Дружина Лупула пішла навіть на те, що пообіцяла руку щойно овдовілої вагітної домни Розанди козацькому полковнику Миколі Федоровичу, якого козаки обрали наказним гетьманом. Розанда й цього разу покійно скорилася чи то обставинам, чи то долі.

Але все було даремно: 9 жовтня 1653 р. фортецю здали. Лупулову з сином відіслали в Седмиградський край полонянкою — скарбницю її розділили між собою переможці. Козаків поляки безперешкодно пропустили в Україну — вони не взяли з собою нічого, окрім тіла вбитого Тимоша. Вагітна вдова супроводжувала тіло вбитого гетьманича.

У Чигирині, куди прибула похоронна процесія, саме напередодні похорону Тимоша, що відбувся 27 грудня 1653 р., Розанда Хмельницька народила двох хлопчиків-близнюків. Разом із ними вона деякий час проживала в Суботіві, в маєтку, де раніше мешкала з чоловіком. Тепер Розанда почувалася повною сиротою; рідна сестра її, княгиня Радзивілл, померла раніше, мачуха і брат були заслані в неволю, батько потрапив у Чорну вежу в Стамбулі, куди його віддали татари, на батьківщині загиблого чоловіка на неї чекали спогоди про невдалий похід і таке ж нещасливе одруження з Тимошем.

Тут відвідав удову антиохійський патріярх. Бувала й вона у патріярха, завжди в сльозах, пригнічена і мовчазна. Незабаром Богдан Хмельницький віддав на утримання вдови з двома малятами прибутки Зіньківського Ключа з околицями, що на Полтавщині. Сусіди недобророзичливо ставились до вдови, звалювали на неї вину за всі невдачі, але явно не виказували неповаги до невістки гетьмана, та й легенда про скарби Лупула відігравала тут не останню роль: підозрювали, що Розанда встигла врятувати частину батьківського багатства. А після смерті чоловіка вона отримала чималий спадок.

Віддалена від двору гетьмана, усамітнена вдова швидко б загубилась у вирі подальших політичних і військових подій, якби не одна обставина — поголоски про її незліченні скарби. Власне, саме вони — чи то справжні, чи то вигадані багатства молдавської княгині — й визначили її подальшу долю.

А от подальші відомості про Розанду не зовсім переконливі. Ходили чутки, що начебто Юрій Хмельницький, коли став гетьманом, віддав Розанду, як винагороду, чи то французькому, чи то польському шляхтичеві Андрію Антоновському, який перейшов

на службу до козацького війська і командував артилерією. Шлюб нібито взяли під 1660 рік, а через рік у них народився син Петро.

Невдовзі після цього зустрічаємо Розанду в Рашкові-Подільському, де вона знову живе усамітнено. Йдеться про Рашків-Подільський, що належав Конецпольському: в договорі з Розандою останній віддає «дружині Тимоша Хмельницького» цю волость на правах закладу.

Щодо останніх років життя Розанди існує дві версії. За однією, автор історії Бассарабії — Накко — вважає, що брат удови, Стефан Лупул, який став у 1659 р. господарем, кликав сестру до себе в Ясси й навіть посилав супровід, який був розпорошений козаками. Під час громадянської війни, що панувала в українських землях у середині 60-х років XVII ст., якась козацька ватага (нібито під проводом полковника Василя Дрозденка) захопила Розанду Лупул Хмельницьку в полон, вимагаючи показати, де заховані скарби старого Лупула. За словами козацького літописця Самійла Величка, після відмови вдови поділитися добром батька її було вбито.

Історичні джерела молдавського походження, навпаки, переконують у тому, що Розанді таки поталанило повернутися на батьківщину. І саме там із 1666 р. вона провела всі наступні роки свого переламаного колись політичними обставинами життя. 1686 р. під час одного, тепер уже польсько-молдавського конфлікту, Розанда Лупул Хмельницька нібито була захоплена польськими солдатами і страчена як невістка ненависного їм українського гетьмана Богдана Хмельницького.

Так догоріла свічка життя цієї вродливої, покійної життєвим обставинам жінки, яка залишила в українській історії яскравий, але короткий слід.

Додатки

Словник спеціальних, застарілих та маловживаних термінів

- Адамашок** — жіноча хустина, у вигляді шалі з тонкої матерії.
- Аршин** — міра довжини, яка дорівнювала 71,12 см.
- Баніція** — судове покарання позбавленням громадянських прав і вигнанням з країни.
- Банітований** (виволанца) — засуджений до баніції.
- Бояри** — на українських землях — прошарок населення, представники якого користувалися правами шляхти, але з часом, втративши свої статки, потрапляли в піддані (наймалися для несення служби).
- Бунчук** — символ влади, що має вигляд палиці, до якої прив'язано жмут кінського волосся, з мідною кулею, насадженою зверху.
- Везеня** — місце утримання арештованих, в'язниця.
- Велика** (патріархальна) сім'я — сімейна громада, що складається з кількох поколінь.
- Віно, вінець** — у литовсько-українському, польському, чеському й угорсько-хорватському праві інститут так званого «віновання», тобто забезпечення матеріальних інтересів заміжньої жінки на випадок смерті чоловіка. Дарунок із нерухомого майна, який чоловік або батьки від його імені дають дружині під час або після одруження з тим, щоб після смерті чоловіка вона мала за що жити.
- Воеводство** — адміністративно-територіальна одиниця в Речі Посполитій.
- Гаплик** — металева зачіпка, що пришивається навпроти петлі, зазвичай до верхнього одягу і слугує застілкою.
- Головщина, головщизна** — штраф за «голову», вбивство людини.
- Гродський суд** — старостинський суд для розбору кримінальних справ.
- Громада** — об'єднання людей, пов'язаних спільними інтересами, наприклад: сімейна, сільська, земляцька, релігійна тощо.
- Гроші доброї монети** — такими грошима вважалися ті, що їх охочіше приймали продавці (найчастіше монети литовської або європейської чеканки). Грошима худой монети вважалися на українських землях монети московської або східної чеканки.
- Дворец, дворець** — фільварок, хутір, садиба.
- Держава** — землеволодіння.
- Державця** — власник земельного маєтку; намісник певного уряду.
- Девочка** — незаміжня селянка.
- Епітафія** — надмогильний напис, виконаний у віршованій або прозовій формі.
- Єрмак, ермяк** — довгий верхній чоловічий одяг.
- Жупан** — довгий верхній чоловічий одяг із вузькими рукавами.

- Звичай** — усталений спосіб людської діяльності, який передається від покоління до покоління.
- Земський суд** — шляхетський суд для вирішення цивільних справ.
- Зедлі, зикглі** — табурети, стільці, які завозились з Європи. На українських землях з'явилися у першій половині XVI ст.
- Златоглав, срібноглав** — жіноча шапочка із золотої або срібної парчевої тканини у вигляді тубетейки.
- Інвентар** — опис населених пунктів, маєтків або майна.
- Інтерциза** — передшлюбний запис з умовами про посаг дівчини, жінки.
- Історико-етнографічні області** — території, на яких формуються подібні культурно-побутові особливості.
- Кармазин** — старовинне тонке сукно червоного кольору; верхній одяг, виготовлений із цього сукна.
- Каштелян** — королівський сановник, що здійснює нагляд за станом укріплень і постачання державних замків, друга особа після воєводи, яка мала право бути присутньою в сенаті.
- Кварцяне військо** — збройні підрозділи в Речі Посполитій, на утримання яких король жертвував четвертину своїх щорічних прибутків.
- Клейноти** — коштовності.
- Копа** — грошова лічильна одиниця, поширена в Україні від часів Великого князівства Литовського до кінця XVII ст. Копа грошей литовських дорівнювала 2,5 польським злотим, 75 польським або 60 литовським грошам.
- Копщизна** — обчислювана в копах плата за оренду корчми. Здебільшого становила від 2 до 4 кіп грошів на рік із корчми.
- Корона** — етнічні землі Польського королівства в складі Речі Посполитої.
- Косуля кужелна** — сорочка з простого льняного полотна домашньої роботи.
- Ктитор** — 1) фундатор церкви, який надав земельний наділ, пожертвування; 2) церковний староста, якого обирала парафія для порядкування церковним майном.
- Куниця, окуп** — спеціальний податок на Волині і в Центральній Україні в XVI — першій половині XVII ст., який сплачувала дівчина або вдова, що виходила заміж. Сплачувався старості або панові — весільна куниця. Загальної норми щодо її суми не було — у різних місцевостях вона суттєво відрізнялась. Проте вдова зазвичай сплачувала більше, ніж дівчина. Розмір куниці також збільшувався, якщо молодий був з іншого містечка чи волості.
- Ліжник, ложник** — груба вовняна ковдра.
- Мала сім'я** — родина, яка складається з батьків і дітей.
- Малжонок** — на українських землях чоловік, член подружжя.
- Малжонка** — дружина, член подружжя.
- Материзна** — нерухомість, частіше наділ землі, яку включали в придане жінки. Материзна не входила в загальносімейне майно, не ділилася між окремими членами сім'ї, а передавалась по жіночій лінії і становила, таким чином, окремий жіночий майновий інститут.
- Оправа** — матеріальне забезпечення жінки на маєтностях і рухомих речах чоловіка на випадок його смерті.

Панцирний — військовий.

Панцирні бояри — група привілейованого стану населення Волині й Центр. України, яка користувалася правами шляхетства, але втративши свої статки, наймалась на службу, виконували військову службу, охороняючи шляхи від нападу татар.

Пом'яник — рукописна книга, до якої записували імена померлих для поминання в церквах. Пом'яники були родинні, монастирські, цехові та пом'яники братств.

Потреби — застібки у вигляді прикрас.

Привілей — грамота.

Стан малженський — подружнє життя, сімейний стан.

Стіл фляндровий — (від. нім. *Flader*) стіл, складений зі шматочків різних порід дерева, підібраних по кольору. Таку меблю ніколи не фарбували, а лише злегка полірували.

Тестамент — заповіт.

Трибунальний суд — вищий апеляційний суд, що мав силу сеймових постанов.

Фундуш — фундація, заснування, прибуток, нерухоме майно, для чого призначене.

Хлопець — молодий слуга, підліток.

Чільце — весільний головний убір дівчини.

Шапка-макгерка — невисока чоловіча шапка з оксамиту, сукна або повсті.

Шати — дорогий одяг, вбрання.

Ярмак, ермяк (там.) — верхній одяг із сукна, привезеного із східних країн зі шнурками.

Короткий біографічний словник

Алепський Павло (Халепський) (араб. Бульос аль-Халябі аз Заїма аль-Халябі); бл. 1626–1669) — арабський мандрівник і письменник. Народився в м. Халєбі (Алеппо, Сирія) у сім'ї антіохійського патріарха Макарія. Протягом майже всього життя П. Алепський супроводжував свого батька в його подорожах. Двічі (1654 та 1656) відвідав Україну. У його записках («Подорож патріарха Макарія») є цікаві відомості з географії, історії освіти та повсякденного життя українських жінок другої половини XVII ст.

Величко Самійло (1670–1728) — український козацький літописець, автор широковідомого літопису «Літопис Величка». Народився на Полтавщині. Навчався в Києво-Могилянській академії. Був вельми освіченою людиною, знав латину, польську і німецьку мови. Служив канцеляристом у генерального писаря В. Кочубея, бл. 1704 р. перейшов на службу до Генеральної військової канцелярії. 1708 р. звільнений зі служби. Оселився на Полтавщині в с. Жука, де займався учительською працею та укладенням літопису. Літопис написано українською літературною мовою XVIII ст. з елементами народної мови.

Гільдебранд Карл (Конрад) Якоб (1629–1679) — німецький пастор. У 1656–1657 рр. супроводжував шведського посла Густава Велінга до Чигирини на переговори з гетьманом Б. Хмельницьким. Залишив опис цієї

подорожі. Рукопис зберігається в архіві м. Штеттін (Німеччина). Під час перебування в Чигирині зустрічався з Г. Золотаренко. Зробив опис традицій і повсякденного життя жінок козацької України.

Зависна Олена (за інш. дан. — **Мар'яна**, р. н. невід. — 1654); — героїня Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–1657 рр. У листопаді 1654 р. польська армія під командуванням М. Потоцького і С. Чарнецького вступила на Поділля й Брацлавщину. Українське населення чинило героїчний опір загарбникам. Особливу мужність виявили мужність виявили захисники м. Буші Брацлавського воеводства (тепер село Ямпільського р-ну Вінницької обл.) на чолі з козацьким сотником Гречкою. Після того як переважна частина чоловіків-воїнів полягла в бою під час облоги фортеці, жінки і дівчата продовжували чинити опір регулярним частинам польського війська. Коли нарешті польські жовніри захопили замок, дружина сотника Зависного Олена підпала пороховий льох. Унаслідок вибуху вона загинула сама і знищила багато ворогів-нападників. За переказом, Зависну Олену разом із донькою було поховано поряд із могилами оборонців містечка Буші. Героїчну оборону фортеці відобразив М. Старицький в історичній повісті «Облога Буші» та драмі «Оборона Буші».

Зиморович Бартоломей (20.08. 1597–1677) — український поет, старший брат письменника Симона (Шимона) Зиморовича. Походив із родини вірменина-муляра. У 20 років зайнявся літературною діяльністю. Працював підписком Львівського міського уряду, згодом міським писарем. Брав участь в обороні Львова від турок (1672). Помер 1677 року. Залишилась велика рукописна спадщина поета, переважно латиномовна. Із поетичних збірок найцікавіша «Селянки нові руські», насичена українськими мотивами (Бартоломій видав її під іменем молодшого брата Симона у Кракові 1663 р.)

Золотаренко Хмельницька Ганна Никифорівна (?–?) — третя дружина гетьмана Б. Хмельницького. Походила з родини міщан м. Корсуня. Сестра І. Н. Золотаренка (?–1655) — полковника корсунського (1652), ніжинського (1653–1655) і наказного гетьмана (1654–1655) та В. Н. Золотаренка (?–1663) полковника ніжинського (1655–1656, 1659–1663). Першим чоловіком Г. Золотаренко був Яким, від нього вона мала сина Кіндрата. Другим чоловіком був Мартин, від нього мала сина Данила. Мала ще синів Стефана та Осипа. На час третього шлюбу з Б. Хмельницьким їй було приблизно 45–48 років. Усіх її дітей від попередніх шлюбів Хмельницький усиновив і в подальшому вони носили його прізвище. Шлюб із Г. Золотаренко сприяв зміцненню авторитету Б. Хмельницького серед старожитнього козацтва. Вона брала дієву участь в організації повсякденного життя гетьманської резиденції. Зустрічалась і вела переговори з багатьма козацькими полковниками, іноземними посланцями та релігійними діячами. Була присутньою на переговорах із послами сусідніх держав і навіть видавала розпорядження від свого імені. 22 липня 1655 р. вона підписала Універсал «...от гемановой Богдановой Хмельницкой Анны, приказующий обивателям прилуцьким, в гранта бы до монастыря от княжат Вишневецких надане и универсалом малжонка ей, гетмана Хмельницкого конфирмованые, не втручались и жадних бы перешкод не чинили...»

Копинський Ісая (?–5(15).10.1640) — український церковний діяч, православний митрополит Київський (1631–1632). 1615 р. став одним з організаторів Київської братської школи. Народився в Галичині, навчався у Львівській братській школі. Був монахом Києво-Печерської лаври, згодом — ігуменом Межигірського Києво-Братського монастиря. На початку XVII ст. на запрошення кн. Михайла Вишневецького та кн. Раїни Вишневецької (Могіляки) заснував Густинський Троїцький монастир (пobl. м. Прилуки Чернігівської обл.), а 1619 р. — Мгарський Спасо-Преображенський монастир (у с. Мгара Лубенський р-н Полтавської обл.). 1620 року після відновлення православної митрополії був висвячений патріархом Єрусалимським Теофаном на кафедру перемишльського і самбірського православного єпископа. 1628 р. призначений архієпископом смоленським і чернігівським. Після смерті І Борецького (1631) обраний православним митрополитом Київським. Після легалізації православної церкви в Речі Посполитій (1632) поступився на митрополичій кафедрі Петру Могилі. До 1635 р. перебував у Києво-Михайлівському Золотоверхому монастирі, пізніше жив на Поліссі, підтримував зв'язки із заснованими ним монастирями Полтавщини.

Маруся Богуславка — легендарний образ української жінки-половнянки, патріотки своєї землі. Доля дівчини Марії, що жила в сім'ї священика в місті Богуславі, була покладена в основу широковідомої думи XVII ст. «Маруся Богуславка». Потрапивши в полон до татар, Маруся пережила всі жахи невільницького торгу і була продана до Туреччини. Ставши дружиною багатого турка, Маруся не забула свого коріння. Вона не покинула думки допомогти співвітчизникам, що знемагали в неволі. Діставши ключі, Маруся випустила з темниці 700 українських невільників. Хоча Маруся й «обусурманилась», проте автори думи не дорікають їй за зраду. Маруся в думі залишилась патріоткою рідного краю, свого народу. Образ Марусі змальовано з великою теплою і симпатією, що робить його привабливим і, відповідно до історичних обставин, реальним.

Повченська Конашевич Анастасія (Настя) (?–?) дружина гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного (бл. 1570, 1577 чи 1578–1622). Походила зі шляхетної родини. Взаємини між подружжям, вочевидь, не були ідилічними. Дітей у сім'ї не було. Згідно із заповітом, гетьман віддав свій маєток на церкви, на шпиталі, на школи і монастирі, «окрім дружини своєї». Після смерті чоловіка (1622) А. Повченська вдруге, 1623 р. виходить заміж за шляхтича Івана Піончина. Невдовзі за організацію найзідів на маєтки сусідів, численні насильства і пограбування постановою королівського суду Повченську було засуджено до баніції (оголошено поза межами закону) та вигнано з краю.

Сакович Касіян (бл. 1579–1647) — церковний і освітній діяч, письменник-полеміст. Народився у с. Потеличі Белзького воєводства в сім'ї священика. Навчався в Краківській і Замойській академіях. Після Й. Борецького був ректором Київської братської школи (1620–1624). 1620 р. у Кракові побачила світ його книга «Аристотелевські проблеми, або питання про природу людини з додатком передмов до весільних і похоронних обрядів, складених Каллістом Саковичем». Цей твір став, імовірно, першим підручником із філософії, складеним українським автором, та першим посібником

із риторики. Його «Промови при одруженні» свідчать, як високо шанував К. Сакович жінку і яке місце відводив їй у подружньому союзі. Звеличуючи подружню любов, Сакович розвінчує аскетичні ідеали, вважає їх проти-природними. 1622 р. у Києві видав книжку «ВЪршЪ на жалосний погреб зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана Войска Его К. М. Запорозького». 1641 р. К. Сакович перейшов у католицтво і вступив до монастиря Августинів у Кракові.

Сомко Хмельницька Гафія (Ганна) Семенівна (? — між 1645–1647) — перша дружина Богдана Хмельницького (бл. 1595–1657). Сестра Якимом Сомка, полковника наказного переяславського, полковника переяславського, наказного гетьмана Лівобережної України (1660–1663). Народилась у м. Переяславі. Походила з міщансько-козацької родини, батько Семен Сом був козацьким послом до Москви. Мати Тимоша (Тимофія) Богдановича (1632–1653), Григорія Богдановича і гетьмана України (1657, 1659–1663), гетьмана Правобережної України (1677–1681; 1685) Юрія Богдановича (бл. 1640–1685) та доньок Степаниди (до 1635–1658), Олени (до 1641–1660?), Марії (до 1647–1651?), Катерини (до 1647–1651?) та ще кількох. Усього подружжя Хмельницьких, за різними даними, мало 9–12 дітей. Г. Сомко померла і була похована, найімовірніше, в Суботіві — родовому хуторі Б. Хмельницького.

Чурай Марія Гордіївна (Маруся Чурай, Чураївна) (1625–1653) — легендарна співачка, поетеса, авторка пісень, що стали народними. Народилася в Полтаві в козацькій родині. Батько поетеси Гордій Чумак був сотником у Павлюка — ватажка козацько-селянського повстання проти поляків; страчений у Варшаві 1638 р. Маруся Чурай була гарною, володіла талантом співачки. Авторка популярних українських пісень «Ой, не ходи, Грицю», «Засвіт встали козаченьки», «Віють вітри, віють буйні» та ін. Відома також трагічним коханням із хорунжим Полтавського полку Григорієм Бобренком. Григорій зрадив кохану і через це Маруся його отруїла. Засуджена до страти (влітку 1652), вона була помилувана начебто від імені самого гетьмана Б. Хмельницького. Померла в каятті в 1653 р. Образ Марусі Чурай виведений у багатьох літературних, зокрема драматичних творах: «Ой, не ходи, Грицю» М. Старицького, «У неділю рано зілля копала...» О. Кобилянської, в історичному романі у віршах «Маруся Чурай» Л. Костенко. Баладу «Ой, не ходи, Грицю» перекладено польською, чеською, німецькою, французькою та англійською мовами.

Література

1. *Андреев Н.* Западноевропейское средневековье. — М., 1925.
2. *Аполонова* лютя / Укладач і автор прим. В. Шевчук. — К. 1984.
3. *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе (далее АЮЗР) // Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII вв.* — Т. III, ч. VIII. — Спб., 1909.
4. *Берлин Я. А.* Дела и люди средневековья. Картинки средневековой жизни и нравов. — Спб., 1911.
5. *Бессмертный Ю. Л.* Жизнь и смерть в средние века. — М., 1991.
6. *Бойко І. Д.* Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. — К., 1961.
7. *Бондаренко Г. В.* Повседневная жизнь древних кельтов. — М., 2007.
8. *Валаянская О.* Заметки на полях философских трудов о женщине // Наука и религия. — 1982. — № 3. — С. 3–10.
9. *Венгрженевский С.* Свадьба Тимоша Хмельницького // Киевская старина. — 1887. — № 3. — С. 469–483; № 5. — С. 26–51.
10. *Горобець В.* Волинська діва з князівського роду Острозьких? (Життя праведне і грішне Анни-Алоїзи Острозької-Ходкевич) // В. Горобець, Т. Чухліб. Незнайомі Кліо. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба. — К., 2004. — С. 109–116.
11. *Гуревич А. Я.* Проблемы средневековой культуры. — М., 1981.
12. *Гуревич А. Я.* Семья, секс, женщина, ребенок в проповеди XIII в. // Историческая демография докапиталистических обществ Западной Европы. — М., 1988. — С. 154–185.
13. *Данилова Г. М.* Проблемы генезиса феодализма у славян и германцев. — Петрозаводск, 1974.
14. *Дашкевич Я.* Клан Хмельницького — легенда чи дійсність? // Україна в минулому. — К. — Львів, 1992. — Вип. 2. — С. 78–92.
15. *Дівчина з легенди — Маруся Чурай: збірка про українську народну поетесу / Упор. Л. С. Кауфман і др.* — К.: Дніпро, 1967. — 121 с.
16. *Дунин К. О.* О мазовецком праве. Ч. 1. — Варшава, 1876.
17. *Дюби Ж.* Куртуазная любовь и перемены в положении женщины во Франции XII в. // Одиссей. — М., 1990.
18. *Каманін І.* К вопросу об имени Г. Гулевичівни. — К., 1890.
19. *Канторович Я.* Средневековые процессы о ведьмах. — С.-Пб., 1899.
20. *Костомаров Н. И.* Семейный быт в произведениях южнорусского народного песенного творчества // Русские нравы. — М.: Чарли, 1995. — С. 181–368.
21. *Константиненко К.* «Реляція про походження та звичаї козаків» Альберто Віміні: історія, уява, реальність // Київська старовина — 1995. — № 5. — С. 50.
22. *Кривоший О. П.* Участь жінок у процесі формування національної свідомості українського народу (XVI — перша половина XVII ст.) // Історія в школах України. — 1997. — № 4. — С. 10–12.
23. *Кривоший О. П.* Жінка в суспільному житті України за часів козащини. Історичні розвідки. — Запоріжжя: Поліграф-Просвіта, 1998. — 68 с.
24. *Кривоший О. П.* Роль жінок у суспільному житті України за козацької доби // Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні : монографія / За загальн. ред. Л. О. Смоляр. — Одеса: Астропринт, 1999. — С. 60–73.
25. *Кривоший О. П.* Участь жінок у меценатській діяльності української шляхти // Наше життя. — Нью-Йорк, 2000. — № 6 (червень). — С. 1–4.
26. *Кривоший О. П.* Жіноча освіта козацької доби // Наше життя. — Нью-Йорк. — 2000. — № 9 (вересень). — С. 3–4.
27. *Кривоший О. П.* Материзна. Жінка в правовій культурі українського народу (X — перша половина XVII ст.). — Запоріжжя: Поліграф, 2001. — 96 с.
28. *Кривоший О. П.* Жінка в правовій культурі українського народу // Українки в історії / За заг. ред. В. Борисенко. — Київ, 2006. — С. 10–19.
29. *Кривоший О. П.* Жінка в суспільному житті України за козацької доби // Українки в історії / За заг. ред. В. Борисенко. — Київ, 2006. — С. 33–43.
30. *Кримський А.* Українська бранка, попівна — Роксолана / Історія Туреччини. — К. — Львів: Олір, 1996. — С. 201–210.
31. *Левицький О. И.* Анна-Алоїза, княжна Острожская // Киевская старина. — 1883 (сентябрь). — С. 329–335.
32. *Левицький О.* Сім'я і побут українців у XVI ст. // На переломі: друга половина XV — перша половина XVI ст. / Упоряд. і передм. О. В. Русиної. — К., 1994.
33. *Ливанцев К. Е.* История Государства и права феодальной Польши XIII–XIV вв. — 1958.
34. *Ле Гофф Ж.* Цивілізація средневекового Запада. — М., 1992.
35. *Луговий О.* Визначне жіноцтво України. — К.: Дніпро, 1994. — 335 с.
36. *Маланчук-Рибак О.* Жінка в історії: Навчальна хрестоматія для студентів історичних та гуманітарних факультетів університетів. — Львів, 2002. — 336 с. + 16 с. іл.
37. *Мельничук Я.* Новий документ про Ганну Хмельницьку — дружину Б. Хмельницького // Архіви України. — 1968. — № 1. — С. 68–69.
38. *Мицик Ю.* Ще одна Роксолана // Жовтень. — 1985. — № 3. — С. 135–136.
39. *Оссовская М.* Рыцарь и буржуа. Исследования по истории морали. — М., 1987. — С. 92.
40. *Пісні Купідона.* Любовна поезія на Україні XVI — початку XIX ст. / Укладач і автор прим. В. Шевчук. — К., 1984.
41. *Полонська-Василенко Н.* Видатні жінки України. — Вінніпег-Мюнхен. — 1969.
42. *Ролле Й.* Жінки при Чигиринському дворі. — К.: Україна, 1994. — 58 с.

43. *Рюа Р.* История рыцарства. — С.-Пб., 1898.
44. *Сергійчук В. І.* Родина Б.Хмельницького // Наука і суспільство. — 1987. — № 10.
45. *Січинський В.* Чужинці про Україну. — К., 1992.
46. *Скворцов В.* Как жили и работали в средние века // Средневековье в эпизодах и лицах. — М., 1941.
47. *Фрейтаг Г.* Картины средневековой жизни. — М., 1958.
48. *Фуко М.* Слова и вещи: Археология гуманитарных наук. — СПб., 1994. — 220 с.
49. *Хейзинга Й.* Осень средневековья. — М., 1988.
50. *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків / Пер. з рос. І. І. Сварника; Упоряд. іл. О. М. Апанович. — Львів, 1990. — С.181–182.
51. *Яковенко Н. М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993.
52. *Ястребицкая А. Л.* Западная Европа XI–XII вв. Эпоха. Быт. Костюм. — М., 1978.
53. *Dubi G., Perrot V.* (Hg.) Geschichte der Frauen. — Frankfurt am Main New York Paris, 1993–1995. — 5Bde
54. *Kronika kobiet.* — Warszawa, 1993.

Навчальне видання

Бібліотека журналу «Історія та правознавство»
Випуск 7 (91)

КРИВОШИЙ Олександр Петрович

**ТРАДИЦІЇ ТА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ
ЖІНОК УКРАЇНИ XVI–XVII СТ.**

Головний редактор *Н. І. Харківська*

Редактор *О. О. Івакін*

Відповідальний за видання *Ю. М. Афанасенко*

Технічний редактор *О. В. Лебедева*

Коректор *О. М. Журенко*

Підписано до друку 09.06.2011. Формат 60×90/16.

Папір газет. Друк офсет. Гарнітура Шкільна.

Ум. друк. арк. 6,0. Замовлення № 11-07/18-04.

ТОВ «Видавнича група «Основа»»

61001, м. Харків, вул. Плеханівська, 66, тел. (057) 731-96-33

e-mail: office@osnova.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи КВ № 11396-269Р від 26.06.2006.

Віддруковано з готових плівок ПП «Триада+»

м. Харків, вул. Киргизька, 19. Тел.: (057) 757-98-16, 757-98-15

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1870 від 16.07.2007 р.